

FARĦÂR-I HALLUĦ

(KARLUK BUDİST SANATI)

EMEL ESİN

Budist medeniyeti çerçevesine giren ve sanatında âmil olan Türk boyları arasında Karlukların da yer aldığı, tarihî kaynaklardan ve bu kaynakların, arkeolojik kazıların neticeleri ile mukayesesinden anlaşılmaktadır. Zengin budist malzemenin bulunduğu, fakat tarihin karanlıklarına bürünen Karluk sâhasında, yol bulmağa uğraşan araştırmacı için yanlışlıklara düşmek mukadder gözükmektedir. Bilhassa ki, «Butân-ı Ħalac»¹ adlı yazımda işaret edildiği gibi, Karluk ve Kalaç Türklerinin Arapçalaştırılmış adları olan ĦalluĦ ve Ħalac kelimelerinin Arapça harfler ile yazılışı birbirine çok benzer ve İslâm kaynaklarında bu iki Türk boyu birbiri ile ekseri karıştırılır. Böylece hâtıraları Anadolu Selçuklu muhitine kadar İbn Bibi 'nin şâirâne ibâreleri ile aks eden “*butân*” (putlar: ‘Bud’lar yani “BurĦan”lar) ile “*farĦar*” larm (*viĦāra*: Türkçesi ‘viĦar’) “Ħalac” lara mı, yoksa “ĦalluĦ” lara mı atf edileceği dâimâ belirli değildir². Yolu büsbütün kaybetmemek için coğrafi yayış sahası ile kronoloji merhalelerini göz önünde tutarak, araştırmayı bir kaç merkez etrafında toplamağa çalışacağım.

I. K a ğ a n - s t ū p a (Beş-balık):

Başka kuzeyli Türk boyları gibi, Karluklar da Budist medeniyeti ile, ilk önce, Orta Asya'nın şimâlî hudûdunda, ekserî “Beş-bahĦ” adı ile anılan şehirde karşılaşmışlardı. Milâd etrafından beri Çin târihlerinde “Kjü-shi”³ devletinin şimâlî

1 Esin, “Ħalac”, s. 25.

2 Bk. İbn Bibi, varak 89, 219. *But, bud*: bk. *Slovar*’ but VI, bud I, BurĦan kelimesi BurĦan, Bud Ħan (Han) demektir: Caferoğlu, “BurĦan”. Vihar: Bk. *Slovar*’, “Vixar”.

3 Franke, *Geschichte*, c. I, s. 255; Chavannes, *Docs.*, s. 11.

başkenti “Kin-man” adı altında bilinen bu şehir, M. 460’da Tölis⁴ Türklerinin “ordu”su idi⁵ (hükümdar ordugâhı veya sarayın bulunduğu şehir). Batı Türk Hakanlığı (M. 580-658) idâresine geçtikten sonra, belki Budist Batı Türk Hakanı “T’ung Yabgu” ile ilgili olarak, aynı şehir, Kağan-*stūpa* ismi ile tanınmakta idi⁶. Şehrin “ordu” (saray) kısmında, nehir kenarında Budist “ediz ev”⁷ (pagoda) olabilecek mâhiyette bir kulenin kalıntıları hâlâ durmaktadır⁸. Kağan-*stūpa* M. 630’da sayılı Budist ziyâretgâhlarından idi ve Çinli râhib Hsüan-tsang bu şehri görmek istemiş, fakat oraya gidememişti⁹.

M. 627’de “T’ung Yabgu”ya isyân eden Karluklar M. 640’dan önce olan, fakat tâyin edilemeyen bir tarihten beri, başka Türklerle birlikte, Kağan-*stūpa* bölgesinde, şehrin kuzey-batısında, yaşamakta idiler¹⁰. Batı-Türk (M. 580-658) ve Türgiş (M. 658-766) Hakanlıklarının zevâlerinden sonra Karluklar Türk dünyasında ön plana geçmeğe başladılar, Kağan-*stūpa*’yı ordu itihaz etmiş bir başka Türk boyu olan Basmiller’den M. 742-755 arasında şehri alan Karluklar, orada bir Yabgu idâresinde devlet kurdular¹¹. Kağan-*stūpa*’nın M. 821’de Uygur himâyesinde olduğu bilindiğine göre, Kağan-*stūpa*’da Karluk hâkimiyeti M. IX asırda bitmişti¹². Şu halde demek ki, Karluklar asgarî M. 640’dan beri Kağan-*stūpa* etrâfında yaşıyorlardı ve takriben M. 742-821 arasında şehre hâkim bulunuyorlardı.

Karlukların Kağan-*stūpa*’da M. VII. asırda tanıdığı Budist sanat, Batı-Türk ve Türgiş devri üslûbunda idi. Kağan-*stūpa*’da M. 637’de yapılmış iki “vihar”¹³ (Budist manastırı) olduğu bilinir¹⁴. Bunların harâbelerini bulan Dolbejev¹⁵ kuzeydeki “vihar” m bir husûsiyeti olarak sıra sıra dizilen kubbeli “toym”¹⁶

4 Kollautz - Miyakawa, s. 108, 97, 126, 128, 109. Kollautz - Miyakawa Beşbalık’ı bugünkü Jimsa adı ile anmaktadırlar. Jimsa Beşbalık’tır: bk. Stein, *Innermost Asia*, s. 555 (Jimasa) ve Dolbejev.

5 Ordu: bk. Esin, “Orduğ”, s. 135-36.

6 Chavannes, *Docs.*, fihrist, “Kagan-stoupa”, s. 12, 109, 175, 193, 305 ve Julien, *La vie...* s. 32.

7 Müller, “Uigurica” II, s. 38.

8 Bk. Dolbejev, plan, s. 122; krş. Stein, *Innermost Asia*, s. 557.

9 Yuk. not 6.

10 Chavannes, *Docs.*, s. 4, 33(N. 4), 67(not 2). Bernştam, *SA XI*, s. 367.

11 Chavannes, *Docs.*, s. 86(n.).

12 Franke, *Geschichte*, c. II, s. 491.

13 Yuk. not 2.

14 Julien, “Les Oigours”, s. 63.

15 Dolbejev, s. 91.

16 Bk. *Slovar*, s. v.

(Budist râhib) “pryan”¹⁷ (hücre)’larına dikkati çeker. Bazı sanat tarihçilerinin kubbeli Türk çadırının dizilişine benzettiği sıra sıra kubbeli hücreler Budist ve hattâ Müslüman Türk mimârisinin husûsiyetlerinden oldu¹⁸.

Kağan-*stūpa*’da ayrıca plastik eserler¹⁹ bulunmuştur ve bunların bazıları Batı-Türk devrinden olabilir. Bir “Burkan” başı²⁰ (lev. IIb) M. VII.-VIII. asırlarda Orta Asya’da Budist mabûd ikonografisinde yaygın bulunan (lev. II a,c,d) bir tiptedir. Türk sanatı kronolojisi bakımından, “Budist prototip I” diyeceğimiz ve cenûbî Orta Asya’da gelişen²¹ başlarda, Hind, hattâ Serendîb (Sigiriya) güzellik mefhûmu hâkimdir. “Budist prototip I” dediğimiz tarz başda (lev. I a,b III c) toparlak, küçük bir yüz içinde, etli bir ben ile birbirine birleşen kaşlar ve ağır göz kapakları altında, büyük ve yumuşak ifâdeli gözler dikkati çeker. Türk metinlerinde anılan²² “hilâl kaşlar” ve Hindlilere atfedilip, muhtemelen kara olan “yağlı, yumuşak gözler” bunlar olsa gerek. “Budist prototip I” in burnu yayvandır, etli ağzı hafif gülümser. Hind krallarına mahsus ağır küpeler taşımaktan kulak memeleri sarkmıştı (lev. I a,b ; IV c).

Kağan-*stūpa* Burkanı (lev. II b), “Budist prototip I” e (lev. I a,b; III c) benzemekle berâber, gözleri değişik, hafif Mongoloid şekilde çekiktir. İşte Budist prototip I ’den gelişen ve Türk sanat tarihi çerçevesinde Hind-Türk estetik norm’u diyeceğimiz güzellik mefhûmunun, Budist, prototip I ’e nisbeten husûsiyeti, bu küçük gözlerdir (mukayese ediniz, lev. I a,b ; IV e ve lev. II a-d).

Kağan-*stūpa* plastik eserlerinde Türk istidâdma mahsus muhtelif vecheler de gözükür. Bu vechelerden biri, Gök-Türk devrinde (M. 552-745) Ötüken ve Kem (Yenisey) illerindeki dikili taşlara oyulmuş mezar heykellerinde temâyüz eden kuvvetli ifâdeli, hattâ karikatüre yaklaşan portre tarzıdır²³. Bu tarz, Kağan-*stūpa*’da bulunmuş bazı heykel başlarında da tezâhür eder (lev. IV a,b).

Kağan-*stūpa* plastik eserleri arasında Eurasia göçebe sanatkârlarının ahfâdına yakışacak kuvvette bir hayvan motifi²⁴ de meydana çıkmıştır. Bu motif bir çift koçun birbirine tosladığını gösterir (lev. XIII e).

17 A. e., “prjan”.

18 Le Coq, *Chotscho*, s. 2; Stein, *Serindia*, s. 336, 1119. Islâmî Türk mimârisinin ilk devrinde yan-yana kubbeli hücreler: Esin, “Kökşibağan”.

19 Stein, *Innermost Asia*, s. 557, lev. LXIX, Hu. 01, 02, 05, 06, 07, 08.

20 Stein, a. e., Hu. 05.

21 Esin, “Orta Asya”, s. 196, lev. VI, VII. Budist prototip I: (Miran H’de Milâdî ilk yüzyıllardan baş): *Buddhist arts*, s. 89.

22 “Yağlı, yumuşak köz” (Brahman kızı Mamiko’nun gözleri): Gabain, TT X, satır 437, Hilâl kaşlar: aşağıda not 51.

23 Stein, *Innermost*, lev. LXIX, Hu. 08, 013.

24 Stein, a. e., Hu. 02.

Kağan-*stūpa* plastik eserleri, teknik bakımdan, bütün Orta Asya Budist heykel sanatının usûlünde balçıktan yoğurulmuş olup boyalıdır (aksine bir kayd olmadığı takdirde bu yazıda, söz konusu olacak bütün heykeller bu tekniktir). Yine de Stein ²⁵ Kağau-*stūpa* plastik eserlerini diğer Orta Asya heykellerinden tefrik eder. Kağan-*stūpa* plastiğinde iskeletler Orta Asya'da olduğu gibi ağaç veya kamış dallarından değil de demir telden teşekkül eder. Bu münâsebetle M. V.-VI. asırlarda Türklerin Orta Asya'nın en tanınmış demircileri ²⁶ oldukları hatıra gelir.

Kağan-*stūpa* Türk "vihar" mimârisi ve plastik eserlerinde yukarıda kaydedilen husûsiyetlerin bir kaçı, doğrudan doğruya Karluklar'a atfedilebilecek eserlerde de tekrar bulunacaktır.

II. Toḥāristān :

M. VII. asırda Batı-Türk Hakanlığı devrinde Türkistan ²⁷ adını almışken Çin, Tibet ve Arap istilâları neticesinde Türklerin elinden kısmen giden Orta Asya bölgesi için M. VIII. asırda mücâdele edilmekte idi. Karluklar bu mücâdelede, Çinliler ile berâber ve hemcinsleri Türgişler'in Kağanlığına ve Kağanın bâzen müttefiki olan Araplar ile Tibetliler'e karşı vuruşmakta idiler. Böylece M. 704 ile 717 arasında Gök-Türk kağan soyundan olup, Çin tarihlerinin "A-shi-na Hien" adını verdiği hükümdar idâresindeki Karluklar, Türkistamn Karaşehir, Kuça, Kâşgar, Ḥotan gibi büyük Budist merkezlerini ele geçirmekte idiler ²⁸. Karluklar bu illerde de, şüphesiz, Budist kültürü ve sanatının muhtelif veçhelerini tanımışlardı. Bu illerin bazılarında Karlukların yerleştiği, ileride görülecektir. Ḥotan Türkistan'ın cenûbunda bulunduğuna göre bu ilin az batısındaki Toḥāristān'da (o devrede Sogd Demir Kapılarının güneyine verilen ad) M. 737 etrâfında Karlukların bulunması şaşılacak bir keyfiyet değildir. Bir Karluk Yabgusunun *Toḥāristān al-ulyā* (Doğu Toharistan) denen bölgede hâkim bulunduğu, H. 119/M. 737 yılı olayları arasında Ṭabarî ²⁹ tarafından ifâde edilir. *Toḥāristān al-ulyā*'dan Kâşgarî'nin ³⁰ Arğu adını verdiği Çu ve Talas illerine doğru gitmek için, Uşrūsana 'dan (Ura-tepe) geçiliyordu. Minorsky 'nin ³¹ fikrine göre Toḥāristān 'da bulunan Karluk yabgusu şimâldeki

25 A. e., s. 557.

26 Liu, *Ost-Türken*, s. 5.

27 W. Barthold, "Türkestan", *EI* (Leiden 1934).

28 Chavannes, *Docs.*, s. 78, 291, 284 (not 2).

29 Ṭabarî, c. II, s. 1614.

30 Memleketi olan Arğu iline (Çu, Talas bölgesi bk. Kâşgarî: Arğu) giden Türgiş Hakan Toḥāristān al-ulyā'dan sonra Uşrūsana'ya varmışdı; Ṭabarî, c. II, s. 1614.

31 Minorsky, *Ḥudûd*, s. 278, 288, 338.

karluk yabgusundan ayrı idi ve belki Toḥâristân Türk yabgusundan başkası değildi. Yâni Batı Türk Hakanları sülâlesinden merkezleri Kunduz ve Belh olan Toḥâristân Türk Yabgularının ³² (M. 630-758) idâresinde Karluklar da mevcuttu. Karluklar'm Toḥâristânda yaşayan Hayâtıla (Heftalit) boylarına komşu oldukları hakkındaki Gardîzi haberini de hatırlatan Minorsky, *Hudûd al-âlam* adlı eserde, Belḥ 'in cenûbunda Halluḥ adlı bir yerden bahsedildiğine işâret eder. Fakat belki Halluḥ ve Halac arasında İslâm kaynaklarındaki mutâd karışıklık yine olmuştur. Çünkü Belḥ 'in güneyi Halac bölgesi idi. Fakat eğer Karluklar hakikaten Toḥâristân Türk yabguları idâresinde yaşıyor idi iseler, Orta Asya Budist sanatının kaynağında Hellenizm ile Serendîb-Hind tesirlerinin ilk karşılaştığı ve Hind-Türk adımı verdiğimiz estetik norm'un geliştiği illerde bulunuyorlardı. Toḥâristân Türk yabgularının "küçük ordu"su olan Belḥ 'de M. 630'da, yüz "viḥar" bulunmakta idi; "büyük ordu" olan ve Belḥ Müslümanların eline düştükten sonra tek başkent olarak M. 758 etrâfına kadar kalan Kunduz'daki bir "viḥar"da, yapılan kazılardan ise çok sayıda Budist plastik eserleri çıktı ³³ (lev. II c, V a).

Kunduz eserlerinde "Budist prototip I" dediğimiz Hind sanatından mülhem bulunan ve Hind-Türk adını verdiğimiz norm'da eserler yanında (lev. II c) Budist prototip II diyeceğimiz Hellenistik güzellik mefhumundan inkişaf etmiş ve "Hellenistik-Türk" denebilecek başlar vardı (lev. V a). Hackin ³⁴ Kunduz başlarımn, Hind ve Hellenistik gibi prototiplere bağlı bulunmakla beraber "çekik (Mongoloid)" gözleri olduğuna dikkati çeker (lev. II c). Hellenistik prototipe nazaran, ondan gelişmiş bulunan Kunduz başlarımn yüzü genişlemiştir (lev. V a). Türk metinlerinde "ayın onbeşi" denen güzellik mefhûmuna ³⁵ doğru bir inkişâf dikkati çeker.

Barlhold ³⁶, Doğu Toharistanda hâkim bulunduğu Ṭabarî tarafından bildirildiğini kaydettiğimiz Karluk yabgusunun merkezini, Minorsky gibi Kunduz 'da

32 Bunlar Batı Türk Hakanı oğlu Han Yabgu Tardu Şad soyu idi: Chavannes, *Docs.*, s. 64, (n), 156 (n. 1), 157 ve not 2, 158 (n.), 200, 206, Julien, *La vie....*, s. 61-63. Ṭabarî, c. II, s. 1206-1216: (Arablara esir düşen Toḥâristân Türk Yabgusu). Toḥâristân Türk Yabguları hakkında M. 758 kaydı: Chavannes, *Notes*, s. 94. Budist idiler ve bunların devrinden eserler kaldı: Hackin, s. 19-21 ve Fischer, *a. g. e.*, M. 650-660 arasında Çağāniân hükümdarının adı bir Türke işâret eder ve bu muhtemelen, M. VIII. asırdaki Tiş gibi, Türk Toḥaristan Yabguları soyundan, Çaganian, hâkim bir beydi: O. I. Smirnova, "Sogd", *Palestinskiy Sbornik*, Leningrad 1970 (adı Afrâsiâb duvar resimlerinde yazılı 650-660 arası Çağāniân hükümdarı olan Turan-taş) ; Çağāniân duvar resimleri: Al'baum, res. 149-50, s. 193 (Talas Türk heykellerini kıyâfetleri Çağāniân duvar resimlerindeki beylerinkine benzetilir).

33 Julien, *La vie....*, s. 61-63. Kunduz eserleri: yuk. not 32.

34 Hackin, s. 21 (*Yeux bridés*).

35 Aşağıda not 51.

36 Barthold, *Turkestan*, s. 70.

değil, İbn Rusta'nın Karluk ili olarak tanıttığı Vaḥş (veya Surḥâb, Türkçe Kızıl-su) vâdisinde sanmakta idi. Kuzeyden Amu-derya'ya akan ırmaklardan Vaḥş veya Surḥâb³⁷ kıyılarında, M. 642'den önce başlayarak 755'den sonraya kadar Tarduş Türklerinden, yâni Tölisler'in Batı boylarından bir sülâle hâkim bulunuyordu³⁸. Vaḥş vâdîsi Karlukları Tarduş sülâlesinin idâresinde veya Tarduşlar'dan sonra gelmiş olabilir. Esâsen, Amu-derya'nın kuzeyinde³⁹ Vaḥân'da ve Türkçe Kutluğ adını taşıyan Huttal'da⁴⁰ olduğu gibi, Harûn ile Şümân'da (Oğuzlar)⁴¹ ve Kum dere-sinde⁴² de hep Türkler yerleşmişti⁴³. M. VI. asırda bu ülkelerin hepsi Toḥâristân Türk yabgularına tâbi bazı Türk hükümdarların idâresinde bulunuyorlardı⁴⁴.

Amu-derya'nın kuzeyinde olup M. VII. asırda muhtelif Türk boyları ile meskûn bu illerden Tarduş-Karluk bölgesi Vaḥş vâdîsi bilhassa dikkatimizi çeker. M. VII. -VIII. asırdan sanılan, yâni muhtemelen Tarduş⁴⁵ sülâlesi devrinde (M. 642-755) yapılmış olan ve Karlukların yaşadığı⁴⁶ bu vâdide bugün Açına-tepe adını taşıyan mevkide, büyük bir "viḥar"ın kalıntıları mevcuttur. Tarduş ve Karluk Türk Budizmi ile ilgisi tarihî metinlerden anlaşılan bu "viḥar"(lev. XIV. a, b) hakkında Litvinsky 1968'de şöyle demektedir:

"Vaḥş vâdisinde, Kurgan-tübe şehrinin 12 km. yakınındaki Açına-tepe viḥar'ı Şimâli Toḥâristân'm en ehemmiyetli Budist âbidesidir....çok büyük olmayan bu viḥar'ın sathı 100x50 m. idi. Viḥar iki kısımdan mürekkep idi. Bu iki kısım bir yapı ile birbirine bağlanan iki avlu etrâfında bulunuyordu. Cenûbi avlunun iç tarafında, mihverlerin uçlarında, birbirine mütevâzın olan ve filpâyelere dayanmış dört eyvân yükseliyordu. Mihverlerdeki eyvânların teşkil ettiği kapıdan içeri ilerleyince dört köşe planlı tapmalara varılıyordu. Avlunun köşelerinde olup gönye şeklinde devam eden dehlizler, eyvanlar ve avlunun içi ile yapının dış tarafını çevreleyen "toym" "pryan"ları (râhib hücreleri) geçit teşkil etmekte idiler.

37 Vaḥş'ın bir adı Surḥâb'dır: Chavannes, *Docs.*, s. 168 (n).

38 Chavannes, *Docs.*, s. 164. Tarduş Türkleri, *A. e.*, s. 90-98.

39 Chavannes, *Docs.*, s. 164, 165, 168, 195, 196, 276.

40 Huttal'a çince transkripsiyonda "Ku-tu" denmekte idi ve bu muhtemelen türkçe Kutluğ'dur: Eberhard, *Şimal*, s. 70.

41 "Hi-sou Türkleri" Oğuzlardır: Z. V. Togan. N. Togan'ın Hsüan-tsang biografisi tercemesine notlar, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, IV/1-2 (İstanbul 1964).

42 Bârthold, *Turkestan*, s. 70.

43 Yuk. not. 39 ve 42'deki kaynaklar. Sogd Demir kapısı'nın cenübundan Sind'e kadar illere hep Toḥâristân adı verilir ve bu iller Toḥâristân Yabgularına tâbi idi: Julien, *La vie....*, s. 61-63.

44 Yuk. not 43.

45 Yuk. not 38.

46 Yuk. not 36.

Şimâlî avlu da aynı şekilde idi. Ancak şimâlî avlunun kuzey cihetinde eyvanın iki tarafına mütevâzm şekilde üçer-üçer dizilmiş altı küçük tapmak da binâ edilmişti. Şimâlî avlunun cenûbî cephesinde ise, eyvanın sağ ve solunda bir çift küçük tapınak bulunuyordu....Şimâlî avlunun ortasında da, haçvarî bir kaide üstünde yükselen, mük'ab şeklinde ve tepesinde yarım-küre görünüşünde kubbesi bulunan bir *stūpa* mevcûd idi. *Stūpa*'nın her yüzünde, tepesine çıkmak imkânım veren birer çift merdiven bulunuyordu....Mütevâzm dört eyvan mimârisi işte böylece (iki avluda da) hâkim bulunuyordu.

Açına-tepe yapıları 50x25x10 cm. boyunda "pahsa"(büyük balçık tuğlalar)'dan binâ edilmişti. Dört köşe odalar kubbeli ve dehlizler kemerli idi. Burada bulunan 300 kadar sikke tapmağın M. VII.-VIII. asırlarda kullanıldığını gösterir.

Açına-tepe tapmağının başlıca husûsiyeti orada bulunan heykel ve resimlerdir. Şimâlî avlunun cenûbî eyvanında, 7x7 m. boyundaki merkezî tapmağın duvarlarında iki sıra heykeller dizili idi. Vişar tahrip edildiği zaman bunlar yere atılarak kırılmışlar. Aynı şimâlî avlunun şimâl cephesinde, merkezî eyvanın iki tarafındaki çift küçük tapınakların her birinin merkezinde, ince birer sanat eseri olan *stūpa* modelleri duruyordu. Şimâlî avlunun ortasındaki büyük *stūpa* etrafında dehlizler ve bunlardaki kemerli hücrelerde, rafların üzerinde Burkan heykelleri vardı. Bunlardan *dharmacakra* ve *dhyāna* (Türkçesi "sakınç": murâkabe) şeklinde tasvir edilen bir kaç Burkan heykeli kırılmamış olarak kalmıştır. Şimâlî avlunun ortasındaki *stūpa*'yı çevreleyen aynı dehlizde, duvara merbût bir kaide üzerinde, oniki m. uzunluğunda ve Burkan'm *nirvāna* 'sını (ölümünü) temsil eden bir heykel yatıyordu (lev. III a).

Bütün heykeller ve kabartmalar balçıktan yoğurulup üstü boyanmıştı. Vişar tahrip edildiği zaman zarar görmüş bulunan beşyüz kadar heykel başından ancak birkaçı kırık değildir... Budist *pantheon* 'unun bilinen şahıslar, Burkan, *bodhisattva* (henüz burkan derecesine varmamış, tâclı ve mücevherli birer bey görünüşünde azizler), "teñgri"ler ⁴⁷ (*devā*); "toym"lar, heykeltraşm başlıca konularım teşkil ediyordu (lev. I c, II d; III a,b; IV c; V d; VIII b, XI, XIV a). Odalar ve dehlizlerin duvarları, hayvan başları, hayvan ve kuş dizileri, nebatî ile hendesî şekiller arz eden kabartmalar ile kaph idi. Bu şekiller baskı tekniği ile vücûda getirilip sonradan yontularak ince-ince itmâm edilmişti.

Muayyen kanunlara göre tasvîr edilen dînî mâhiyette heykeller yanında, hakikî hayattan mülhem gibi gözüken şahısların tasvirleri de görülmektedir.

Birçok oda ve dehlizlerin duvarları, alçı satıh üzerine yapılmış resimlerle süslü idi. Cenubî avludaki kaideler de resimli idiler. (Şimâlî avludaki) büyük

47 *Slovar*, "täñgridäm".

stūpa'mn etrafını saran dehlizin tavanlarında da resimler vardı. Resimlerin başca konusu burkan tasviridir. Bütün tavanlarda yan-yana ve sıra-sıra, ayakları görünmeden, *padmāsana* murâkebe oturusunda (lotus çiçeği üzerine bağdaş kurmuş) burkan tasvirleri dizilidir (lev. XI b).

En ilgi çekici resimler 45 cm. kadar boyda, hediyeler takdim eden beyaz giymiş iki erkek tasviridir (lev. XI a). Bunlar ellerindeki biri altın diğeri gümüş olan kaplar içinde çiçekler takdim etmektedirler. Hediye verenlerin elbiseleri vücûdlarını tamâmen örtmektedir. Belleri kuşaklıdır ve kuşaklara kılıçlar ve hançer asılmıştır. Bu bir *pranidhā* (adak) sahnesidir. Doğu Türkistan duvar resimlerinde (Bezeli'deki M. IX.-XIII. asırlardan Uygur resimlerinde, lev. IX b) aynı adak takdimi sahneleri tasvir edilmiştir. Açına-tepe'de tasvir edilenler Balahk-tepe resimlerindeki şahıslar ile aynı kıyâfettedir ve her halde, gerek Açına-tepe'de, gerek Balahk-tepe'de, yerli beyler temsil edilmiş olsa gerek" (Litvinskiy, "Buddhism", s. 57-60).

Vağş vâdisindeki yerli beylerin Tarduş veya Karluk beyleri olduğunu yukarıda kaydetmiştik. Litvinskiy 'nin bahsettiği Balahk-tepe'de de M. VII.-VIII. asırlarda Türk beyleri hâkimdi ve bunların resimlerindeki kıyâfetlerin Batı-Türk mezarlarındaki heykellerinkilerin aynı olduğuna Al'baum işâret etmiştir⁴⁸. Demek ki, Açına-tepe resimlerinde Tarduş veya Karluk beylerini görmekteyiz (lev. XI a). Bunlar (lev. XI a) Bilge Kağan'ın (lev. X a) VIII. asır başında giydiği, yakası kapalı (açık da olabilen) Türk kaftanını, Budist âyinlerinde âdet olduğu üzere, beyaz renkte, giyinmiş bulunmaktadırlar. Resmin zemîni aldr. Beyler, hürmet işâretli olarak, diz çökmüştür. Uygur metin ve resimlerinden bilindiği gibi (lev. IX b) Burkan önünde bile, yüksek rütbeli beyler ancak tek diz kırardı⁴⁹. Yüksek dereceli Türk beylerinin uzun saçlı⁵⁰ da olduğu bilindiğine göre (lev. IX b) Açına-tepe'de tasvir olunan kısa saçlı şahıslar (lev. XI a) nisbeten mütevâzi kimselerdir. Irk bakımından Açına-tepe'de tasvir edilmiş kimseler (lev. XI a), Doğu Türklerine (lev. IX b, X a) nisbeten, Mongoloid değildir. Aksine, Çinlilerin Hunları ve Türkleri tarif ettiği şekilde, gaga burunlu "Hu"⁵¹ (Çinliler'e yabancı) tipindedirler. Portreye benzeyen diğer

48 Yuk. not 32.

49 Radloff, *Suvarnaprabhāsa*, s. 180, 92 (yüksek rütbeli kimselerin Burkan'a selâm usûlü), s. 230-31 (âyinde beyaz giymek). İki dizle birden "çökmek" kul mertebesindekilerin selâmıdır: Yûsuf Hâşş Hâcib, beyt 4058.

50 Chavannes, *Docs.*, s. 194.

51 "Hu" bu devirde Hsiung-nu boylarına verilen isim idi: Ögel, "Doğu Türkleri", s. 91: "Hu" tipi Çinlilere nisbeten, uzun burun ile temâyüz ederdi: Franke, *Geschichte*, c. II, s. 74. Tungus eserlerinden M. V. yüzyıldan Koguryo duvar resimleri: E. Mc. Cune, *The arts of Korea* (Tokyo-U.S.A. 1962), s. 35. Chü-ch'ü eserleri: Soper, "North Liang" Tabgaç eserleri: Soper "Cave-chapels", Burkan tasviri Tabgaç hükümdarına benze-

tasvirler (lev. XI b,c) bilhassa bir ihtiyar (toym?) başı (lev. XI b) aynı Mongoloid olmayan, Çinlilerin “Hu” dediği Türk tipinde ve çok canlı şekilde tasvir edilmişler. Türk Budist sanatmm ihtiyar “toym” (râhib) prototipini belki burada görmekteyiz.

Açına-tepe dînî ikonografisinde, yukarıda anlatılan muhtelif Hind (lev. I c), Hind-Türk (lev. II d) Hellenistik-Türk(lev. V d) güzellik mefhumlarmm numûneleri mevcuttu. İlâveten Çinlilerin “Hu” adını verdiğini kaydettiğimiz Doğu Türk güzellik mefhumu da Açına-tepe Budist ikonografisinde tesîr icrâ etmeğe başlamıştı (lev. VIII. b). Uygur sanatı münâsebeti ile anlatacağımız bu norm, çekik gözlerden başka tümseklî ve gagah bir burun ile de temâyüz eder. Saçlar “arı kanadı” gibi laciverttir. İfâde yumuşaklıktan ciddiyete münkalib olmuştur. Açına-tepe’de görülmeyen, fakat Uygur sanatında (lev. IX b), metinleri takiben ifâde edilen bir husus da, yüzün “ayın onbeşi” gibi geniş ve parlak olmasıdır. “Hu” uslûbunda Budist mabûdlar yarı-çıplak, inhinâlı vücutlar gibi Hind normlarından uzaklaşmış ve dimdik duran atlı göçebe beyleri görünüşüne girmiştir. M. IV.-V. asırlarda Hun ve Tabgaç sülâleleri devrinde Çin sınırları ve sonra Şimâlî Çin’de gelişen “Hu” güzellik mefhumunun Batı Türkler tarafından da benimsendiği Hsüan - tsang ’m bir rivâyetinden bilinir. Budist Batı Türk hükümdarı “T’ung Yabgu” Hsüan - tsang ’a yarı-çıplak ve esmer Hindlileri beğenmediğini ifâde etmişti ⁵². “Hu” normunun Açına-tepe’ye ve hattâ, son Gazne kazılarında bilindiği gibi Kâbil’de hâkim Türk-şâhî ’lerin ⁵³ (M. 644’den önce - 901) bir kolu olan Rutbîl ’ler (Prof. Bombaci bu sözü Eltebir ’den muharref sayar) başkentine de varmıştı. Batı-Türk tesirleri yanında, “Hu” estetik zevkinin güneye ilerlemesinde Tölis’lerin de payı olabilirdi. Tölis Türk-

tilmişti: *a. e.*, s. 242. Sung-yün M. 518’de “Hu”lara (Hsiung-mı milletleri) benzeyen Budist heykellerinden başka türlü Burkan tasviri olabileceğini, ancak Orta Asya cenûbunda, belki Hind tasvirleri başladığı yerde öğrenmişti: Beal, *Si-yu-ki*, s. 56. Uygur metinlerinde Burkan ve “te-nğridem” şahıslar hakkında güzellik mefhumları şunlardı: ayın onbeşi gibi (toparlak) yüz; uzun burun; gök rengi lotus gibi göz kapağı (Radloff, *Swarnaprabhâsa*, s. 157, 189); “düp-düz” (kapaksız ve Mongoloid?) göz kapağı (Müller-Gabain, “Uigurica” IV, s. 287).

⁵² *Docs.*, s. 237.

⁵³ Türk-şâhî sülâlesi: bk. Esin, “Halac”, s. 49 v.d. Kâbil ırmağı vâdisinde son Budist devrinde (Türk-şâhî) Hinduizm tesirinde Budist eserler: Rowland, *Afghanistan*, res. 88, 89. (Durga, Siva). Gardîz’de çıkan bu eserler dışında Celâl-âbâd’da da başkaları çıktığını Prof. Hârtel’den ve yine Celâl-âbâd’da yeni bir Türk-şâhî sikkeleri definesi bulunduğunu Dr. J. Mc Dowall’dan öğrendim. Tantrayâna ve Yogâçâra Peşâver’de doğmuş Asanga tarafından M. V. yüzyılda geliştirilmişti: Soothill, index, Asanga, Tantrayâna, Yogâçâra. Bu bölgeye M, VII yüzyılda hâkim olan Türklerin de, bölgede bilhassa çok olan Brahmanların tesiri ile, Tantrayâna ve Yogâçâra felsefeleri ile onların ifâdesi olan Hinduist sanatı benimsedikleri anlaşılır. Tantrik sanat: Bhattacharya, index; Getty, *Glossary*. Uygurlarda Tantrik sanat: aşağıda not 82.

lerinin Beş-balık'da ve Tarduş sülâlesi münâsebeti ile Açına-tepe'de de bulunduğunu söylemiştik. Çok yaygın olan Tölisler'in doğu boyları şimâli Çin'de Tabgaçların komşusu idiler ve hattâ Tabgaç başkentinin bulunduğu Wei vâdisinde de yaşıyorlardı⁵⁴.

Buna karşılık güney tesirleri de kuzeye ilerliyordu. Hinduist tesirler altında Gandhâra'da (Peşâver ili) M. V. asırda gelişen Tantrayâna ve Yogâcâra Budist mektepleri, aynı illerde, Türk-şâhî sülâlesinin hâkim olduğu M. VII.-IX. asırlarda sanat ifâdesini Hinduist Durga ve Siva heykelleri ile bulmağa başlamıştı. Hattâ Türk-şâhî'lerin en son devirde Brahman vezirleri tesiri altında, yarı Hinduist bile oldukları sanılır. Türk-şâhî muhiti üzerinden bu Hinduist tesirlerin Açına-tepe'ye ilerlediği bir heykelin tacının başından düşmüş iskelet kafasından istidlâl edilir⁵⁵. Tantrik sanatın gelişmiş şeklini daha kuzeyde göreceğiz.

Açına-tepe'den ayrılmadan önce şunu da hatırlatmak isteriz: Litvinskiy'e göre Açına-tepe'de görülen haçvarî, dört eyvanlı vihar planları (lev. XIV a) aynı tipteki açık avlulu erken İslam Orta Asya mescidlerinin, meselâ Buḥârâ mescidinin (M.IX asır) prototipidir.

Toḥâristân ile gelecek merhalemi olan Fergâne arasında bir yerde, belki M. 726'da halkının yarısının Türk olduğunu ve Budist bir Türk sülâlesi idâresinde bulunduğunu Huei-ch'ao'dan⁵⁶ öğrendiğimiz, Ḥuttal'da, M. 780'den evvel yer alan bir rivâyet, Karluk Budizmi hakkında önemli bilgiler vermektedir. M. 780'de⁵⁷ Ḥuttal'da şehid edilen ilk tabaka Sûfîlerden Şaḳîḳ b. İbrâhîm Abû 'Alî al-Azdî al-Belḥî, fakirliği isteyerek ihtiyar etmiş yoksul bir Sûfî olarak, belki Türkleri İslâma davet maksadı ile, Belḥden Türkistan'a giderdi. Şaḳîḳ'in oğlu veya torununa atf edilen bir diğer rivâyetden "Ḥalluḥiya"(Karluklar) ili olduğunu öğrendiğimiz bir Türkistan mıntıkasında, Şaḳîḳ bir Karluk Budist tapmağına girmiş ve bir "toym" ile dinî konularda münâkaşa etmişti(Arapça metinde de kullanılan "toym" kelimesinin Budist rahib demek olduğunu kaydetmiştik). Avfî, Şaḳîḳ'in dilinden, olayı şöyle nakleder:

"Bir gün bir but-hâneye girdim ('but' kelimesi 'bud', 'buddha' manasına)⁵⁸. Butların hâdimi, Ḥitây dilinde "toym" denen birine rastladım... Bu adam başını

54 Franke, *Geschichte*, c. II, s. 81, 98, 104, 110, 191; c. III, s. 349, 258, 361.

55 Litvinskiy, "*Buddhism*", s. 50.

56 Fuchs, s. 452.

57 Şaḳîḳ: al-Sulamî, *Kitâb tabakat al-Sûfiyya* (Leiden 1960), s. 54-59 ve Câmî, *Nafaḥat al-uns*, Lâmi 'î tercemesi (İstanbul, H. 1289), s. 103. "Toym" rivâyeti: 'Avfî, Barthold, *Turkestan* (rusca), s. 83. Şaḳîḳ'in oğlu veya torununa atfedilen diğer rivâyet: Makdisî, *Kitâb al-tavâbih* (Şam 1961), s. 155.

58 Bk. *Slovar'*, but VI, bud I, II.

traş etmiş ve erguvânî esvâb içinde idi”(Budist toymlar al bir kumaş olan “karasa”ya⁵⁹ bürünürler) (Barthold, *Turkestan* (Rusça), c. I, s. 83).

III. Ferġâne :

Karlukların M. VII.-VIII. asırlarda yayılışının en cenûbî hudûdu sandığımız Üst-Toḫaristân ’dan sonra, yine merhalelerle şimâle doğru ilerlerken, Ferġâne ’de durmak gerekir. Mas’udî ’ye⁶⁰ göre Ferġâne de bir Karluk ili idi. Ferġâne’de çok sayıda Gök-Türk yazıları ve eserleri bulunmuştur⁶¹. Ferġâne ’nin M. 627 etrâfı ile X. asır arasında meşhur merkezi Türk neslinden hükümdarların âbidevî kalesi Kâsân idi⁶². İrani İḫşîd lakabını da taşıyan Ferġâne Türk hükümdarlarından hem Çin, hem İslâm kaynakları bahsederler. Bunların Budist olması ihtimâli üzerinde durulabilir. Böyle bir ihtimâli hatıra getiren bir sebep, H. 121 / M. 738-39 ’da bir Müslüman Türk beyi olan Süleyman b. Şül (Çur) ’ın refâkatinde Araplarla sulh akdetmek için İslâm ordugâhını ziyâret eden Ferġâne Türk meliği (Arslan Tarhan’ın)⁶³ annesine atf edilen sözlerdir. Hatun Araplar ile muhâveresi esnâsında, bir hükümdârın mâlik olması gereken altı alâmeti, Budist geleneğinde *çakravartin* ’e (çarh-ı felek sâhibi

59 Arat, *Şiir*, 9/73. Karasa’nın aslı *kaşâya*’dır.

60 Ma’sudî, *Murûc* c. I s. 132.

61 A. N. Bernştam “Drevneturskie runičeskie nadpisi iz Fergana” EV XI (1956); Yu. A. Zadneprovskiy “Turskie pamyatniki v Fergane” SA 1967/1.

62 M. 627-649 etrâfında Ferġâne Türk beyleri idâresine geçti (Kan Bagatur) ve bunlar K’o-sai (Kâsân: Barthold, *Turkestan*, s. 164)’da yerleşti: Chavannes, *Does.*, s. 148 188, 77. Tabarî c. II s. 1440 da H. 103 / M. 722 olaylarında Ferġâne meliki “Tar” (Tarhan?) halefî “Bilâza”(?) ve onun oğlu Anucur al-Turkî’den bahseder. H. 248 / M. 862 olaylarında (Tabarî c. III s. 1506) yine Anucur al-Turkî’den bahsedilir ve bu sefer bu adın veya lakabın Bilge Çur olduğu Ya ’kübî Târihi ile mukayese sonunda notda anlatılır.

M. 726’da Türk hükümdarının ordusu büyük ırmağın (Sir-derya) şimâlinde (Kâsân)da idi ve Müslüman hükümdarı cenubda idi (İslâm merkezi Aḫsiket): Fuchs, s. 452. M. 739’da Arslan Tarhan Ferġâne hükümdarı idi ve bir Çinli hatun ile evli idi: Chavannes *Docs.* index “Arslan Tarkhan”. M. 121 / M. 738 olaylarında Ferġâne hükümdarının annesinin Arab ordusunu ziyâreti: Tabarî c. III s. 1695-96. H. 121 / M. 738’de Kuba bahsi: *a. e.* c. III. s. 1695. Kasan: Bernştam, *MIA* 26 s. 234 236 247. M. 166 / M. 682’de Ferġâne Türkleri Müslümanlara mağlub olmuştu: Narşahî, s. 59. Ferġâne’yi ancak Hâkânî Türkleri aldı (takriben M. 926) ve Ferġâne hükümdarlarına o zaman İḫşîd denirdi: Barthold “Farghana” *EI* (Leyden 1928) Qubâ (şimdi Kuva deniyor) tapmağı: Pugaçenkova-Rempel’ (1965), s. 134 ; Bulatova-Levina; Litvinskiy s. 49-52.

62 Yuk. not 61.

63 739’de Ferġâne hükümdarının Arslan Tarhan olduğu Çin kaynaklarından bilinir: yuk. not 61.

dünya hükümdârına) atfedilen *Sapta Ratna* 'ya ⁶⁴ (yedi cevher) mûmâsil şekilde saymıştır. Ancak Araplara anlatması güç bir mefhûm olabilecek altm çarh'dan bahsetmemiş ve göreceğimiz gibi hükümdârın fili yerine de aşçı şahsiyetini koymuştur. Hatun şöyle diyordu :

“Şunlara sâhip olmayan melik değildir: (Meliğin) sözlerinden içindeki niyetleri ve gönlünden geçenleri sezip onunla istişâre ederek ona nasihat verecek bir vezîr; (Meliğin) istediği şeyi pişirecek bir aşçı : (Melik) gamlı olarak yanına varsa bile ona bakınca gamını unutturacak bir zevce; düşman hüçûmunda savaş icâb edince (meliği) kurtaracak kale gibi bir *birđavn* ⁶⁵ (Türk atı); akrânı (meliği) vurmak isteyince hıyânetinden korkulmayan bir kılıç (sâhibi); nereye giderse gitsin (meliği) yaşatacak bir hazîne”.

Fergâne Türk hükümdarlarının Budist olmaları ihtimâlini kuvvetlendiren diğer husus Fergâne 'de epeyi sayıda Budist tapmağının mevcûdiyetidir ⁶⁶. Bunların arasına, Fergâne nehrinin cenûbî kıyısındaki Kûbâ (bugün Kuva deniyor) tapmağı ancak bir hükümdâr yaptrabileceği zenginlikte idi. Kûbâ tapmağı tarihî ve stilistik sebeplerden dolayı bir Türk eseri sayılmaktadır. Kûbâ tapmağının mimârî husûsiyetleri araştırmanın şimdiki safhasında, pek anlaşılamamaktadır. Kûbâ 'da dikkati çeken, bilhassa çok sayıda, balçıktan boyah heykellerdir. İşte bunlardan Kûbâ tapınağının Türklere atfedilmesi gerektiği istidlâl edilmektedir. Heykellerin görünüşü husûsunda G. A. Pugaçenkova ⁶⁷ şöyle demektedir :

“Bu viharı araştıranın da kaydettiği gibi, buradaki geniş ve ay yüzlü tasvirler tıpkı Türk “balbal”larına (dikili taşlara oyulmuş Türk mezar heykellerine) benzemektedir”.

Kûbâ tapınağım bulan V. A. Bulatova-Levina da tapmağın cenûbî tarafında, tapınak tahrip edilirken yere atılmış yatan, dev boyda Burkan başım (lev. VIII a) görünce bunu bir Türke benzetmiştir ⁶⁸.

“Düşerken Burkan'ın yüzü çok zarar görmüş, burnu kırık, yüzünün sol tarafı ezilmiş, fakat sağ tarafı iyi muhâfaza edilmiştir. Sağ şakakda mavi boya izleri

64 *Sapta ratna* şunlardır: altın çark, filler, adar, hazineler, iyi vezir, iyi hatun, sâdık asker: Soothil s. 11-12.

65 Esin, “The horse”.

66 Litvinskiy not 200'de. Fergâne'de epeyi sayıda Budist tapınak olduğunu söylemekte ve şu kaynağı vermektedir: N. G. Gorbunova “Raskopki poseleni zone zatopleniya Kerki-donskoğo vodoçranilişa Fergana”, Sektsiya Arheologii Sredney Azii (doktorluk çalışması) (Moskova 1966)s. 17.

67 Pugaçenkova-Rempel', s. 134.

68 Bulatova-Levina, s. 245.

vardır. Karşımızdaki şüphesiz ki Budizm’de dinî tasvirler için düzölmüş olan kanunlara göre şekil alan, yanî donuk ifâdeli bir yüzdür. Hafif çekik ve yarı açık olan göz kapaklarının üstünde hilal kaşlar, üst dudağın hudûdunda, ince, kısa bıyık; yüzün çizgisi toparlaktır. Bu Burkan yüzü, tasrîhi zor fakat muhakak şekilde, Türk antropolojik tipinin husûsiyetlerini taşıyor”.

Bulatova- Levina ’nm anlattığı, Türk metninin⁶⁹ ve sanatının tasvir ettiği (lev. IX b) “ayın onbeşi yüzlü, hilâl kaşlı”, koyu gök, “arı kanadı” rengi saçlı Burkan’dır. Bu güzellik mefhumu yukarıda “Hu” Türk normu adı altında anlatıldı⁷⁰. Esâsen K̄ubâ sanatı ile iştigal edenlerin hepsi K̄ubâ heykellerini başka Türk muhitlerine, Ak-beşim’deki Türgiş devri ve Doğu Türkistan’daki Uygur devri Budist eserlerine benzetmişlerdi⁷¹. Koço Uygur eserlerinde de Burkan (lev. IX b) “Hu” Türk normunda ve K̄ubâ’daki Burkan başı gibi ince bıyıklıdır⁷² (lev. VIII a).

Araştırmacıların üzerinde en çok durduğu husus K̄ubâ tapmağının Tantrik veçhesidir. Tantrik⁷³ *pantheon*’da Budismin muhâfızları sayılan korkunç mabûdlar çoklukta idi. Bu münasebet ile Litvmsky⁷⁴ yukarıda şaret ettiğimiz bir gelişmeye dikkati çeker :

“(Tantrik) tarzdaki Tibet sanatı K̄ubâ’dan daha çok geçtir. Demek ki bu tarz prototiplerin Hindistan ve Afganistan’dan Doğu Türkistan’a ve Tibet’e ilerlerken Fergâne üzerinden ve Açına-tepe ile K̄ubâ gibi Batı Türkistan merkezlerinden geçtiğine hükmedilebilir.”

Litvinskiy ’nin doğru sandığımız görüşüne bazı mülâhazalar ilâve etmek isterdik. Şüphesiz ki kuvvetli Hinduist tesirler taşıyan ve Hind mabûdlarını Burkan dinine sokan Tantrik sanat, Hindistan hudutlarından geliyordu. Hinduist şekillerden ilhâm alan bir Budist sanatın Türk-şâhî muhitinde, Kâbil ırmağı kıyılarında geliştiğine yukarıda da Açına-tepe’de bulunan Tantrik kalıntılar münâsebeti ile işâret etmiştik⁷⁵.

Esâsen, K̄ubâ heykelleri arasında bir sınıf, “Budist prototip I” dediğimiz ve Serendîb ile Hind tesirlerini getiren Orta Asya ’nm cenûbî illerinde⁷⁶, bu arada Türk-şâhî⁷⁷ muhitinde de gelişen (lev. I a) mabud ikonografisine sâdik kalmıştır.

69 Radloff, *Suvarnaprabhâsa* s. 189.

70 Yuk. not 51.

71 Bulatova-Levina, s. 250; Pugaçenkova-Remhel’, s. 134; Litvinskiy, s. 49-52. Ak-beşim : aşağıda not 110. Uygur eserleri: Le Coq, *Chotscho*.

72 Le Coq, *Chotscho* lev. 20 v.d.

73 Tantrik sanat: yukarıda not 53. Uygurlarda: aşağıda not 82.

74 Litvinskiy, “Buddhism” s. 52.

75 Yuk. not 53.

76 Yuk. not 21.

77 Rowland, *Afghanistan*, res. 84, 85.

Bu sınıftan Bulatova-Levina 'nm "bir mabûde" diye târif ettiği bir K̄ubā başını (lev. I b), Kâbil'deki mümâsili gibi(lev. I a) bir "urı teᅅgri" ⁷⁸ (çocuk mabûd) sanmaktayız.

Yine şüphe edilemez ki çok kollu iskelet başmdan tâc ve gerdanlıklar takmış koyu renk heykeller, Hind mabûdesi Devi ⁷⁹ 'nin korkunç kara (Kali) vechesini (lev. XIII a), kurbanları yiyen kanlı dişlerini, kafa taslarını kadeh şeklinde biçen bıçağını, yılanlarını, kaplanlarını (lev. XIII b), insan eti yiyen nedimleri (*dākini*'leri) ⁸⁰ ve bunlarla ilgili müstehcen âyinleri Fergāne Budizmine getirmiş gözükmektedir. Tantrik mabûdeler Budist pantheon'una doğu ciheti *dhyāni*-burkam, unsuru "kalık" (esirin Türkçesi) ve rengi gök olan Akşobhya ⁸¹ 'nm nedimleri sıfatı ile girmişlerdi. Burkan Akşobi (Akşobhya) Türk metinlerinde de vardır. Nitekim K̄ubā heykellerinin bir çoğunun gök rengine boyalı olmaları Akşobhya 'ya mensûbiyet işâreti sanılabilir.

Fakat bazı noktalarda K̄ubā heykelleri ile Hindistan arasındaki farklar çoğalmakta ve K̄ubā heykelleri stilistik bakımdan Hindistan 'dan çok başka, fakat gayet zengin olan Uygur Tantrik ve demonolojik ikonografisine ⁸² yaklaşmaktadır.

Thematik konuda bile şüpheli noktalar vardır. Meselâ Akşobhya Burkan'm gök rengi, "kök" (gök) renginin doğu cihetine ve "kalık" (esir) unsuruna teşbihi, Çin-Türk kozmolojisinin bir remzidir ve cihet burkanları mefhûmu da Çin-proto-Türk muhitlerinde gelişmişti ⁸³. Şu noktaya da işâret edelim : gök rengi Burkan Akşobhya'ya değil, sâdece göğe mensûbiyette de işâret edebilir. Nitekim Uygur metinlerinde te.ᅇrilerin gözleri, kirpik, kaş ve saçları gök veya lâcivert taşı rengindedir ⁸⁴.

Bir nokta daha belki kayda değer. Budist prototip I 'e sâdik kalan heykelerde bile bazı teferruat bunların Türk devrinde yapıldıklarını hatırlatır. Meselâ, Türk-şâhî devrinden (M. VII.-IX. asırlar) Kâbilde bulunmuş "urı teᅅgri" (çocuk mabûd) heykelinde (lev. I a) Hun ve Çin âdeti üzere, Uygur çocuk tasvirlerinde de görüldüğü gibi (lev. I d) başın tepesi traş olmuş ve ancak ahnda "kujik" ⁸⁵ (perçem) bırakıl-

78 Arat, *Şiir*, s. 194.

79 Dowson, "Devi" "dākini". K̄ubā tapınağında Devi ve *dākini* heykelleri: s. 247 res. 5.

80 *Slovar* "qalıq" I.

81 Bhattacharya, s. 154-189 v.d. Burkan Akşobi: Müller-Gabain, "Uigurica" I, s. 32.

82 Uygur Tantrik metinleri: Bang-Gabain, TT V; Arat, *Şiir*, metin 10 ve 6/3. Sanat; Le Coq, *Chotscho*, s. 16-17 lev. XVI ve Grünwedel, "Idikut", s. 168-171.

83 Pritsak "Qara": "Öᅅgdün" Kök-luu
(Doğuda gök ejder).

ilk olarak cihet burkanları tasvirleri yapan Çinin şimâlindeki milletlerden bir râhibe idi: Soper, "Literary evidence", s. 38.

84 Gabain, TT X satır 196: "kök rāzvart önlüg közi". Gök rengi kirpik ve kaşlar: Müller-Gabain, *Uigurica* IV, s. 287, satır 49. Saç: Radloff, *Suvarnaᅇrabhāsa*, s. 189.

mıştır. Aynı husûsiyeti bir Kḩubā heykel başında da mevcûd gibi gözükmektedir (lev. I b).

Kḩubā heykelleri arasında, alp mabûdlar (*dharmapāla*) veya demonoloji çerçevesinde görülen bir başka sım̄f (lev. XII c, d) her şeyden evvel Çin ve Uygur *dharmapāla* ve “yek”⁸⁶ (cin) ikonografisini (lev. XII a, f) hatırlatır. Gerek Uygur, gerek benzer Kḩubā eserleri⁸⁷, Uygur metinlerinin *dharmapāla* ve “yek” tarifini sanki temsil eder. Uygur metinleri⁸⁸ : “yek” alplarını şöyle anlatır : uzun kızıl saçları vardır, hiddetten büyüyen “üç⁸⁹ büyük gözleri” (üçüncü göz alın ortasmdadır) alevler saçar ve göz bebeklerini çevirirler. Azı dişlerini göstererek korkunç ses ile bağırırlar. Bu noktada da Tantrizm Türk-Çin tesirleri kaydetmiştir.

Kḩubā heykelleri arasında dört arslan veya başka yırtıcı maskeleri (lev. XIII a) ve çok sayıda benekli yırtıcı vücutlarının kalıntıları bulunmuştur. Araştırmacılar bunları Budist mabûdlarının binekleri olarak görür. Arslan ve Bars (Pars) gibi adların Türk beyleri arasında yaygın bulunuşu, hattâ yukarıda söylendiği gibi Fergāne hükümdârının adının Arslan Tarhan⁹⁰ olduğu ve bu yırtıcıların birer timsâl mâhiyetinde olması imkâm da hatıra gelir.

Kḩubā Tantrik heykelleri ile ilgili son bir nokta kaydedelim. V. A. Bulatova-Levina⁹¹ Kḩubā heykellerinin birinde, bir dâirevî tâc ve tepeye yükselen bir sorguç şeklinde saç tarama usûlü tesbit etmiş. Bu şekil Doğu Türkistan’da (lev. V b) ve Uygur sanatında mabûd ve “yek” tasvirlerinde yaygındır⁹². Sorguç motifi Türklerde çok veçheli manalar almakta idi⁹³. Sorguç gibi tepeye saç taramak usûlü ise bir Türk metninde⁹⁴ Brahmanların hikmet mertebesine erince saçlarını “didim” (tâc) şeklinde taraması olarak anlatılır.

Kḩubā heykelleri arasında Burkanın atı ve seyisini tasvir ettiği sanılan⁹⁵ bir grup Türkler için bilhassa ilgi çekici olabilir. Çünkü bu şekiller hakikatten mülhem

85 Batı Hun âdeti üzere başın tepesini traş etmek: Pugaçenkova, *Hakçayan*, s. 152. Uygur resimlerinde çocukların başı traş edilmiştir, fakat alın üstünde ve kulakların yanında “kujik”leri vardır (perçem: Kâşğarî): Le Coq, *Chotscho*, lev. 8, 13, 18.

85 Le Coq, *Chotscho*, lev. 55/o, lev. 33 (resmin sağındaki muhârib).

86 *Slovar*, “yäk”.

87 Bulatova-Levina, s. 245-46

88 Müller, “Uigurica” I, s. 45 ve Müller-Gabain, “Uigurica” IV, satır 228, 295.

89 Üç göz ikonografisi “Siva Tri-lochana” (Üçgözlü Siva) dan geliştii: Dowson, s. 298.

90 Yuk. not 62.

91 Bulatova-Levina, s. 245-246.

92 Türk sanatında tüy: Esin, “Bedük börk”, s. 112--116.

93 Le Coq, *Chotscho*, lev. 55 /M.

94 “Uzun saçm çar tügüp....didim teg itig”: Müller-Gabain, “Uigurica” III, s. 30, satır 26-27.

95 Bulatova-Levina, s. 249.

olsa gerek. Burkanın atı, her halde yukarıda söz konusu⁹⁶ olan Fergâne hükümdarı Arslan Tarhan 'm annesinin tarif ettiği kale gibi bir "melik birçavını" tasviri idi. Atın iyi muhâfaza olmuş ard kısmının al renkte ve ak benekli olarak tasvir edilmiş olması da dikkate değer. Bilindiği gibi Burkan'm atı Kañthaka⁹⁷ Türk Budist sanatında (lev. VI a, b) ekseri ak veya kır donda tasvir edilmiştir. Fakat Kâşgarî'ye göre "ak" kelimesi ancak Oğuzlarda beyaz anlamına gelir ve Hakanî Türkçesinde ise ak benekli demektir⁹⁸. Qubâ'daki at tasvirinin eğeri de ananevi Orta Asya ve Türk tarzında yüksek kaşlı eğer imiş⁹⁹.

Bulatova-Levina¹⁰⁰ Qubâ duvar resimlerinden çok az kalıntının muhâfaza edilmiş bulunduğunu kaydederken yine de önemli bir teknik husûsiyete işâret etmektedir. Qubâ'daki duvar resimlerinin görünüşü ve tekniği Ak-beşim¹⁰¹ Türgiş devri tapmağında olduğu gibidir. Ak zemin üzerine, kuvvetli siyah çizgiler ile şekiller çizilmiş ve parlak, ak ve gök boyalar ile renklendirilmiştir. Tarif edilen neticenin, evvelki bir çalışmada Türk B¹⁰² adı verilerek Batı-Türk devrinde kullanılan ve (burada söz konusu olmayacak) daha evvelki Türk A tekniğinden tefrik edilen resim usûlü ile elde edilmiş olduğu anlaşılır. Türk B dediğimiz teknik Tunguz merkezi Koguryo 'dan Tun-huang 'a ve oradan Orta Asya 'nın kuzey bölgelerindeki Türk merkezleri üzerinden Sogd 'a kadar uzanan ve Doğu tesirleri taşıdığını bu tekniği tarif eden bir Türkçe metinden¹⁰³ istihrac ettiğimiz bir tarzdir. Şekiller, kuvvetli hatlar ve mürekkep ile çizilmekte ve "beş renk"(Çin-Türk kozmolojisinin temsili beş rengi) zank mahlûlleri ile eritilerek, şeffaf boyalar şeklinde sürülüp, mürekkep çizgileri boya altından görölmeğe devam etmektedir. Cihet ve unsur timsalleri arasında, renklerin de Çin-Türk kozmolojisinde yer aldığını yukarda kaydetmiştik.

Litvinskiy 'nin¹⁰⁴ işâret ettiği gibi Fergâne 'yi M. 726 'da ziyâret eden Koreli râhib Huei-ch'ao bu ilde Budizmin mevcut bulunmuş olduğundan habersiz kalmıştı. Demek ki, M. 726'da Qubâ tapmağının bulunduğu Sir-deryâ 'nın kaynağına yakın kollarının cenûbî kıyıları artık Müslümanların eline geçmiş bulunuyordu. Esâsen Qubâ tapmağının muhtemelen Müslümanlar tarafından tahrib edildiği ve Qubâ'da bulunan câmi-mescidin belki yerine yapıldığı, Tabarî 'deki H. 126/M. 743 'de Qubâ

96 Yuk. not 62.

97 Esin, "The horse", s. 176.

98 Kâşgarî, "ak".

99 Esin, "The horse", s. 199.

100 Bulatova-Levina, s. 250.

101 Aşğı not 110.

102 Esin, "Orta Asya", s. 200.

103 Radloff, *Suvarnaprabhâsa*, s. 245.

104 Litvinskiy, "Buddhism", s. 52. M. 742 kaydı: Tabarî, c. II, s. 1695. Kuba câmi-mescidi: İşahîrî, s. 187. Qubâ Budist tapmağında İslamî mezarlar: Bulatova-Levina, s. 243.

'nın Müslüman idâresinde olduğu kayd ve Kûbâ tapmağında M. XI.-XII. asırlardan Müslüman mezar kalıntıları bulunmasından düşünülebilir. Kûbâ tapmağının tahribine Türk sanat tarihi bakımından esef etmek hatıra gelir ise de, bu Tantrik tapmağın mabûdlarının korkunç, yarı hayvânî ve üstelik müstehcen görünüşlü mabûdlarının Müslümanlarda nefret uyandırabileceğini de anlamamak imkânsızdır.

IV. A r ğ u

Kâşgari 'nin Talas ırmağı ve şehri ile Balasagun (Çu ırmağı kıyısındaki eski Suyab) arasında tarifettiği Arĝu ili, Batı Türkistan'da, en eskiden beri Türklerle meskûn bir bölge idi. Gerek Han devri (M. Ö. 209-M. 220) Çin kaynakları ¹⁰⁵, gerek Kâşgari, Türklerin Mîlattan önce Arĝu' da ordu merkezleri olduğuna rivâyet ederler ¹⁰⁶. Batı Türk (M. 580-658) Hakanlıkları da, Türklerce mukaddes bir dağın yükseldiği Arĝu ilinde, Talas ve Suyab' da ordu kurdular ¹⁰⁷. M. 751'de Talas meydan savaşında Çinlileri terk edip, diğer bazı Türk boyları ile Müslüman tarafım tutarak Çinlileri Türkistan'dan tard etmeğe âmil olan Karluklar, M. 766'da Arĝu'daki ordu merkezlerine hâkim olunca, Batı Türk dünyasının başına geçmiş sayıldılar ¹⁰⁸. M. 766'da böylece Karluk devri başladığı zaman Batı Türk idâresi esnâsında Talas bölgesine gelen Sogdlu muhâcirlerin kültürel tesirleri artık Türkler tarafından benimsenmiş ve Türk kültürü içinde erimiş bulunuyordu ¹⁰⁹.

Budist sanatı bakımından Arĝu 'da Karlukların geldiği zaman hâkim bulunan gelenek, Batı - Türk ve Türgiş devirlerinde inkişâf etmişti. Ak-beşim Budist tapmalarında ¹¹⁰ nümûnelerini (lev. II d) gördüğümüz Türgiş devri tarzının, resim tekniği

105 Bernştam, *SA XI*, s. 362-63'de Çinlilerin "K'ang-kü" dediği Kengeres Türk boyunun Mîlattan önceki geniş yayılma sâhasına Arĝu'nun da girdiğine dikkati çeker. Han devri (M. Ö. 209-220) Çin kaynaklarında anılan Türk boylarının ("K'ang-kü", "Tieh-le" "Ting-ling" "Ho-kut" bu son ikisi bk. de Groot, *Hunnen*, s. 61-62) yayılma sâhası içine giren Arĝu illeri cenûbda Ferĝâne'den şimalde Çu mansabına, Doğuda Talas ırmağından Batıda Sîrderyâ'ya uzanıyordu. Bu illere M. Ö. I. yüzyılda doğudan gelip yerleşen "Usun" (veya Wu-sun) ların da Türk olduğu, Bernştam tarafından, Shiratori'nin araştırmalarına dayanılarak ileri sürülmektedir.

106 Togan, "Balasagun".

107 Batı Türk Hakanı "T'ung Yabgu" Talas ve Suyab ilini M. 605-617'de aldı ve bu merkezde ordu kurdu : Chavannes, *Documents*, s. 10 , 304. Talas ve Suyab Batı-Türk orduları M. 658'de Türgişlere ve M. 766'da Karluklara geçti : *a. e.*, 85. Yine bk. *a. e.*, s. 8, 16, 13, 57, 79, 83-86(n. 1), 123 (n.) (mukaddes dağ); 264, 273, 286.

108 Talas muhârebesi : Chavannes, *Documents*, s. 141-142. Karluklar'm Arĝu Türk merkezlerine hâkim oluşu : *a. e.*, s. 86 (n.).

109 Bernştam, *SA XI*, s. 371-72.

110 Kızlasov, s. 155-227. Hmel'nitskiy, s. 243-65; Zyablin; Golovanov; Esin, "Ak-beşim".

olarak Türk B ¹¹¹ dediğimiz tekniğe bağlandığını kaydetmiştik. Ak-beşim ¹¹² tapmalarında bulunan mabûd tasvirleri de Hind ve Hellenistik tesirinde Türk normlarında idiler(lev. II d, IV c). Kûbâ 'da rastlanan tarzda *dharmapāla* ve "yek" ikonografisinin de Arğu 'da mevcûdiyetine Litvinskiy dikkati çeker ¹¹³. Yine Litvinskiy, Ak-beşim ile Türk muhîtlilerindeki diğer Budist sanat merkezleri, yani Fergane ve Doğu Türkistan arasındaki muhtelif yönlü tematik, estetik zevk, kifâyet, teknik usûller bakımından benzerliklere işâret etmektedir ¹¹⁴.

Karlıklar Arğu 'ya hâkim olduktan sonra (M. 766) fakat Samanîler bu illere İslâmiyeti getirmeden (M. 819) evvelki bir devrede, "Türk Hakanı şehrine" ¹¹⁵ pek yakın olan Çul ile Sarığ 'da Budist eserler yapılmıştı (lev. VI d; VII c; IX b, c). Çul ve Sarığ 'da bulunup Karlık devrine atfedilen Budist duvar resimleri(lev. VI d) Ak-beşim tapmalarında müşâhede edilen teknik ve üslûba sâdık kalmıştı. Fakat Arğu 'ya komşu bulunan Doğu Türkistan bölgelerinden gelen tesirlerin çoğaldığı da görülür. Çul ve Sarığ Budist resimlerinden bazılarının (lev. VI b; VII c) ¹¹⁶ husûsiyetlerinden biri sarı ve gök renklerinin ön planda bulunmaları idi. Sarı ve bilsa gök renklere meclûbiyet M. VH.-VIII. asırlardan olup, Türkçe kitâbelerin bulunduğu Şorcuk ve Kum-tura duvar resimlerinde iki asır kadar tezâhür etti ¹¹⁷ (bundan sonra bütün Türk Budist sanatında al renk hâkim olacaktır).

Çul ve Sarığ resimlerinin kahntılarından birinin zeminini, Budist ikonografisinde tekerrür eden mukaddes ağaç veya çiçeklerden ¹¹⁸ (lev. VII c) birini temsil eden büyük sarı çiçekler kaplamaktadır(lev. VI c).

Çul ve Sarığ resimlerinden bir diğerinde ak zemin üzerine gök renginde tasvir edilmiş bir Burkan başı gözükür (lev. VI b). Başının tepesindeki *uṣnīṣa* ¹¹⁹ denen

111 Yuk. not 102.

112 Yuk. not. 110

113 Litvinskiy, "Buddhism", s. 49.

114 *A. e.*

115 Ibn Hürdâzba, s. 29.

116 Bernştam, *SA XI*, s. 377, lev. 18-21.

117 Erken Uygur devrinden Kum-tura'da "Kinnari" ve "Nirvana" tapınakları (Grünwedel, *Kultst.* ve Le Coq, *Buddh. Spät.*, s. III, lev. 17; c. VII, lev. 29, 30, 31) ve Şorcuk "Kirin" tapmağı (Le Coq, *Buddh. Spät.*, c. VII, lev. 25: Türk bey ve hatunları tasvireri).

118 Krş. Le Coq, *Buddh. Spät.*, c. VII, lev. 26. Kum-tura'da ikinci grup tapmalarda üç tane Brahmi ve Gök-Türk yazısı ile kitâbe bulundu: Le Coq, *Buddh. Spät.*, c. III, s. 13 (iki ayrı kitâbe); Hambis, *Inédits*, s. 5 (Pelliot'un bulduğu üçüncü kitâbe). Prof. Hambis'den yeni öğrendiğime göre, Pelliot, Kum-tura'da başka türkçe yazıların da resmini almış. Bunlar neşr olacaktır.

119 Getty, *Glossary*, «*uṣnīṣa*».

topuz şeklindeki çıkıntı sebebi ile, Bernştam 'ın yanlışlıkla *bodhisattva* dediği bu şahıs, bir burkan olsa gerek). Burkanın görünüşü (lev. VI b) gelecek merhalemiz olacak Kâşgar ve Duldur-akur muhitinin normunu hatırlatır (lev. IX a).

Çul ve Sarıg Budist eserlerinde arslan veya başka yırtıcı başları da tasvir edilmiştir (lev. XIII c). Yırtıcıların mâhiyeti burada da muhtelif şekilde tefsir edilebilir. Kubâ 'da ¹²⁰ (lev. XII b) söz konusu olduğu gibi Çul ve Sarıg 'da da yırtıcılar Tantik ikonografi ile yahut Arslan ve Bars gibi Türk adları ile ilgili olabildi. Uygur tesirlerinin bilhassa hissedildiğini kaydettiğimiz Arğu muhitinde *vajrapāṇi* ¹²¹ (elinde şimşek timsâli *vajra* tutan Burkan muhâfızı) 'ye de yırtıcı vasıfları verilmiş olabildi. Budistler Burkanın mensup olduğu Şakya soyunun timsâlini arslan itihaz etmişlerdi. Burkan Şakyamuni 'nin arkabası ve talebesi Ananda 'ya ¹²² keskin kulak ile dinlediğine izâfeten "Kaplan kulaklı" denirdi (Şârdula-karna. Türkçesi Sakılığlar arzısı Şardulı Arslan : Sakya'lar azizi kaplan-arslan). Bineği fil olan ve *Vajrapāni* 'ye teşmil olan Samantabdhra, bazen bineği kaplan olan Mañjusri ile, karıştırılıyordu. Bütün bu tasavvurlara şekil vermek ile görevlendirilen Türk sanat-kârı, her halde *vajrapāni* 'ye bazı zoomorfik husûsiyetler atfetmiş ve onu bazen arslan başlı genç bir alp (lev. XIII d), bazen da (kaplan gibi?) sivri kulaklar ve azı dişleri ile temâyüz eden bir muhârip olarak göstermekte idiler (lev. IX b 'de Burkan 'm sağında, orta hizâda). Böylece, Hindistan'dan uzak bulunan şimalî Türkistan'da Budist remzler başka manâlar ahyordu. *Vajrapāni*, Tölis ve Kök-Türkler'in totemik cediti Böri ¹²³ veya doğum yihna hâkim oniki hayvan takvimi şeklinde astrolojik "müçel" e ¹²⁴ mûmâsil, koruyucu bir zootip vechesini alabilmiş gözükmektedir. Litvinskiy ¹²⁵ 'nin de kaydettiği gibi "yek"lerin ve yırtıcıların da alplik vasfına değer veren bu görüş bozkırda yabanî hayvanlarla boğuşan avcılara mahsus olsa gerek. Yiğitlik vasfına karşı bu meclûbiyet Türk sanatına öz hamâsî üslûbu vermiş ve sulhperver Budist *pantheon* 'una bile damgasını vurmuştur.

Pritsak ¹²⁶ ve Klyaştorniy 'nin ¹²⁷ Mas'üdi ve Gardîzi'ye dayanan araştırmalarına göre, Karlukların başında bulunan Kök-Türk Hakanları soyundan Bilge Kül Qadır Han M. 840'da Türk Hakam lakabını ihyâ etti. Bilge Kül Qadır Han'ın ölümünden sonra iki oğlundan Bazır Arslan 'm Çu vâdisinde eski Suyâb'm yerine yük-

120 Yuk. not 79.

121 Soothill, s. v.

122 Bezeklik tapmak 19'da resim: Grünwedel, *Kultst.*, res. 562. "Şarduh arslan": Arat, *Şiir*, 11/147 ve ilgili not.

123 Böri: Ögel, "Doğu Türkleri".

124 Müçel: Turan, s. 89-96.

125 Litvinskiy, s. 52.

126 Pritsak, "Kara-hanlı", s. 252-253.

127 Klyaştorniy, "Kâşgar" (Gardîzi ile Mas'üdi, *Murûc*, c. I, s. 132'ye atf).

selen “Kuz-ordu”(şimâl ordusu) Balasagun’a, diğer oğlu Ogulcak Kadır Hân’ın ise Arğu ’nun ikinci büyük şehri Talas’a hâkim buldukları sanılır. Pritsak’ın¹²³ tahminine göre M. 893’de İsmâîl b. Ahmed Samânî Taraz ’ı Karluklardan aldığı zaman, Ogulcağ Kadır Hân Kâşğar ’a ilticâ ederek orayı “Ordu-kent”¹²⁹ ittihâz etti.

V. K â ş ğ a r

Kâşğar ili ve kültürünün mütehasısı Pelliot¹³⁰, Çinli râhib Hsüan-tsang ’ın Kâşğarlıları “yeşil-gök” gözlü, çocukların başlarını sunî şekilde uzatan ve vücutları döğmeler ile süslü bir halk olarak anlattığını, Marco-Polo ’ya göre Kâşğarlıların Türkçeden ayrı, Kâşğarî ’nin “Kencek” dediği dil olabilecek bir lisan konuştuklarını hatırlatarak, Kâşğarlıların aslen Türk olmadığı neticesine varır. Bu noktada belki şu mülahaza düşünülebilir : Çinliler sâde Kâşğar halkını değil, daha başka Orta ve şimal Asyalıları, bu arada Tölis ile Kırgız Türklerini de “yeşil-gök” gözlü ve “kırmızı saçlı” yani Europeoid görünüşlü olarak anlatmakta, hattâ Gök-Türk Hakanı Mukan ’ın (ölümü M. 572) lâcivert taşı gibi gözleri ve uzun kırmızı yüzünden bahs etmektedirler¹³¹. Kâşğarî de Kencekleri Türklerden bir boy bilir. Kâşğar Türkçesi ise Kâşğarî ’ye göre en fasih Türkçedir. Kâşğar kelimesinin Türkçe “kaş” (Hoten deresinde çıkan yeşim taşı) ile birleştirilmesini de Pelliot şüphe ile karşılar ve Kâşğar kehmesinin Hind dillerinden gelebileceği neticesine varır. Kâşğarlıların aslı ne olursa olsun, Kâşğar M. 580 civarında, Batı Türk Hakanlığına ilhâk edilmiş ve M. 627-29 arasında Gök-Türk hakan soyundan bir hatun ile evlenen Kâşğar hükümdarı başta olmak üzere, Kâşğarlılar Gök Türkler ile karışmağa başlamıştı¹³². Batı Türk hakanlığının inkırâz ettiği M. 658 yılında Kâşğar hükümdarı Tuman Tigin, adından Türk ve muhtemelen Gök-Türk Hakan soyundan olduğu anlaşılan bir bey idi (Tigin lakabı o devirde Hakan oğullarına verilirdi)¹³³. Tuman Tigin Batı Türklerini mağlub eden Çin imparatorluğunun Kâşğar’ı da ilhâkma karşı koyarken, komşu il olan Hotan ’ı da idâresine almak istemiş, fakat yenilmişti. Kâşğarî ’nin ve diğer İslâm kaynaklarının Kâşğar’a “*Şin al-sufla*” (Aşağı, yâni Batı Çin) veya sadece Çin adını vermesi, M. 658 etrafında başlayan ve M. 751 ’de Talas savaşında sona eren geçici Çin hâkimiyetinden olsa gerek.

128 Pritsak, “Kara-hanlı”, s. 252-253.

129 Kâşğarî: “Ordu-kent”, “Türk”, “Xâkânî”, “Alp-er-tunğa”, “Afrâsiâb”.

130 Pelliot, “Cascar”.

131 Yüeh-chih, Wu-sun (belki Türk, bk. not 105) ve muhakkak Türk olan Ting-ling (Tölis: bk. not 105), ile Kırgız boylarının kırmızı saçları, yeşil gök gözleri ve Gök-Türk Hakanının görünüşü: Eberhard, *Şimal*, s. 67, 69, 105, 86.

132 Chavannes, *Docs.* s. 20, 47 ve 121 (not 3).

133 *A.g. e.*, s. 72-73 ve ilgili not.

M. 704-717 'de "Üç Karluk boyu" Gök-Türk Hakan soyundan olup Çin tarihçisinin "A-shi-na Hien" adını verdiği hükümdarın idâresinde, Kâşğar 'a hâkim bulunuyorlardı. "Üç Karluk boyu", Çinin verdiği emirlere uyararak, Kâşğar 'ı Türgişler'e ve onların bazen müttefikleri olan Müslümanlar ile Tibetlilere karşı müdâfaa etmekte idiler ¹³⁴. M. 728'de Kâşğar 'm idâresinde, Çinliler yerli hükümdarlar soyundan birini tayin etmekle beraber, M. VIII. asır ortasında Kâşğar 'm artık bir Karluk ülkesi sayılmasında tarihçiler müttefiktir ¹³⁵.

Türk Hâkânî hükümdarlarından Ogulcaḡ Qadır Han 'm M. 893'de Talas'ı kaybettikten sonra Kâşğar 'da ordu kurduḡu sanıldığını kaydettik. Belki de Ogulcaḡ Qadır Han soyu daha evvelden Kâşğar 'ı ordu ittihâz etmişlerdi. M. 915'deki Kâşğar Türk hükümdârı Togan Tigin 'in ¹³⁶ Karluk olup olmadığı bilinmemektedir. Fakat *Hudûd al-âlam* müellifi, M. 982'de kadîm zamanlardan beri Kâşğar hükümdarlarının Karluk veya Yaḡma Türklerinden olduklarını söyler ¹³⁷. M. 1070 sıralarında Kâşğarî ise Kâşğar 'a Ordu-kent adını verir ve Alp-er-tunḡa veya Afrâsîab oğulları veya Hâkânî diye andığı ve Gök-Türk Hakanları sülâlesinden indikleri anlaşılan soyun beşiḡi bilir ¹³⁸. Kâşğarî 'nin nakl ettiği bu geleneğin doğruluk derecesine olursa olsun, Türk Hakanlarının öz vatam olarak tanıtılan Kâşğar 'da târihimizin kadîm olması ihtimâli kuvvetlidir.

Kâşğar etrâfındaki Budist kalıntılardan Doḡu cihetine düşen Tumşuk 'da ¹³⁹ bulunan heykellerin bazılarına bakılınca (lev. IX a, b) Çin tarihçilerinin Kâşğarlıların yeşil gözlü, yani Europeoid ırkların görünüşünde oldukları hakkındaki kaydı hatıra gelir ¹⁴⁰. Kâşğar halkına atfedilen Europeoid görünüş ve sunîşekilde uzatılmış başlar sanki Budist eserlere de aks etmiştir (lev. IX a, b). Hakikatten mülhem eserler meselâ Budist âbideleri yaptırınların portreleri için, keyfiyet her halde vâridir. Ancak dinî ikonografi husûsunda, Kâşğar eserlerinde görülen Europeoid husûsiyetler Hellenistik sanatın hâtıralarının Kâşğarda daha uzun yaşamış olması ile de bazen izah edilebilir (mukayese ediniz, lev. VI a, b). Bilhassa, M. VI.-VII. asırlarda bütün Türkistan'da olduḡu gibi, Çinliler, Tibetliler ve Doḡu Türklerinin akınları neticesi olan Mongoloid ırklar ile karışma, Kâşğar Budist ikonografisinde de izlerini duyurmaktadır. Türk metinlerinde anlatıldığını kaydettiğimiz "Hu"-Türk normunda "ayın onbeşi" gibi geniş yüz ve çekik gözler, Europeoid şekilde ince ve ucu hafif yukarı çevrilmiş bir burunla birleşerek acâip bir estetik ideal vücuda geldi (lev. VI.

134 Karluk işgali: yuk. not 28.

135 Minorsky, *Hudûd*, s. 280. Pritsak, "Kara-hanlı"; R. Arat, "Kâşğar".

136 Barthold, *Turkestan*, s. 141, 256.

137 Minorsky, *Hudûd*, s. 96.

138 Kâşğarî, "Ordu-kent".

139 Hambis, *Mission Pelliot*, c. I-II.

140 Bk. not 130.

a,-c; VII c). Bazı Tumşuk heykelleri Hind güzellik mefhumunun şartı olan hafif gülümseme ve inhinâh vücudları da arz ile tam eklektik mâhiyette bir fusûna sâhip kılınmıştır. Acaba Kâşgar 'm Karluk ili olduğu devrede bu görünüşteki güzellerin mevcûdiyeti mi Mas'ûdî'ye şu sözleri ilham ettirmişti :

“Şu H. 332 yıhnda(M. 933)...(Türklerin) en güzel görünüşlü olanları, en uzun boyluları vecheleri hepsinden daha parlak olup sabah güneşini andıranlar Karluklardır” (Mas 'üdf. *Murûc*. c. I. s. 132).

M. IX.-X. yüzyıl müslüman müellifleri Türkleri şöyle anlatır ¹⁴¹: olağan üstü bir beyazlıkta veya kırmızı yüzlü, küçük gözlü, ezik burunlu. Bazen kırmızı saçtan da bahsedilir. Demek ki bu devirde Türkler, Tumşuk heykellerinde ve Uygur harfleri ile resimli Türkçe yazmaların Pelliot tarafından bulunmuş olduğu Duldur-akur duvar resimlerinde de(lev. V c) müşâhede edilen şekilde, “Hu”-Türk dediğimiz Doğu Türk tipi ile Europeoidlerin karışmasından mütevellit bir görünüş arz edebilmekte idiler. Mongoloid husûsiyetleri olan, fakat parlak beyaz tenli, sarı saçlı, mavi gözlü kimseler hâlâ Kâşgar 'da dikkati çeker.

Tumşuk duvar resimlerinde de (lev. VII a; IX a) aynı karışık tipolojinin “Hu”-Türk norm'una daha yakın vecheleri tezâhür eder. Le Coq 'un kaydettiği gibi bazı Tumşuk duvar resimleri (lev. IX a), teknik, gök renginin gâlibiyeti ve estetik normlar bakımından, Koço sanatının M. VII.-VIII. asırlar arasındaki bir safhasını hatırlatır ¹⁴². O kadar ki Le Coq lev. IX a 'nın bulunduğu tapmağa Uygur mabedi adını vermişti. Le Coq 'un Uygur Budist sanatının erken safhası olarak gördüğü resim(lev. VII B/a) bir burkanı “parıvar kuvrağı” ¹⁴³ ile (*parivāra* : maiyet) tasvir etmesi bakımından M. IX.-XII. asırlarda Uygurların Bezeklikte resmettiği *pranidhā* sahnelerinin(lev. IX b) bir öncüsü olarak Le Coq tarafından tarif edilmiştir. Tumşuk eserinde *vajrapāṇi*(lev. IX a) Burkan 'm sağında, elinde sinek kovmak için kuyruk tutan alp henüz Bezeklik'te olduğu gibi(lev. IX b, Burkan 'm sağında, orta hizâda) zoomorfik husûsiyetler arz etmektedir.

Tumşuk duvar resimlerinden bir diğerrinin de (lev. VII a) aynen gibi mümâsili Koço 'da bulunmuştur (lev. VII b). Bu resimde Burkan Şakyamuni, henüz Siddartha adında genç bir bey iken, süslü Hind hükümdârı kıyâfetinde, kır bir at olarak resm edilen atı Kaṅthaka 'ya binmiş, arkasında seyisi Chandaka ile birlikte gezmeğe çıkmıştır. Hayâtın ıztıraplarının tezâhürlerini bu gezmede müşâhede eden Siddartha atım ve seyisini bırakarak, beylik kıyâfetini atıp, uzun saçlarını keserek, târik-ı dünyâ olacaktır.

141 Tabarî, c. I, s. 221, 223.

142 Le Coq, *Buddh. Spät.*, c. V, s. 31. Doğu Türkistanda M. VIII. yüzyıl resimlerinin denkleleri: yuk. not 117.

143 *Slovar*, s. v.

Uygur sanatına bu kadar benzeyen Tumşuk resimlerini Uygurlar mı, yoksa Kâşğarlı Karluklar mı yapmıştı? Tumşuk 'un hemen doğusunda, Küsen'e(Kuça) yakın Duldur-akur 'da Uygur yazısı ile Türkçe metinli resimli yazmalar bulunduğuna göre ¹⁴⁴ Uygurlar Tumşuk 'a da gelmiş olabilirdi. M. 1070 civarında artık müslüman olan Kâşğarlılar ile Uygurlar dîn harbine girmiş bulunurken, Kâşğarlılar, Kâşğarî 'den öğrenildiğine göre, kolaylık ile Uygur "kend"(şehir)lerini basmakta ve "Furḥan evlerini"(Burkan tapınaklarını) ¹⁴⁵ yıkabilmekte idiler. Fakat Tumşuk resimlerine, Kâşğar'dan başka merkezlerde de kaydedilen Karluk ve Uygur Budist sanatları arasındaki yakınlıklar ışığında bakılırsa, Tumşuk eserlerini Karluklara da atf etmek mümkündür.

Kâşğar 'daki Karluk devri "Burkan bedez" ¹⁴⁶ (Burkan heykeli)lere, yâni son devir Budist eserlerine Kâşğarî de yetişmişti, Budizm islâmiyetin kabulünden sonra da devam etmiş samlabilir. Kâşğarî Budist "toym"ların ibâdet şeklini gözleri ile görmüş gibi tarif eder :

"Toym Burkanka yükindi".

(Varak 479'da Arapça tercümesi: Kâfir ulu kişisi(*al-^cilc*) sanem önünde secde etti).

Kâşğar ve etrâfında Budist mimârî kalıntıları da çoktur. Pelliot ¹⁴⁷ şu harâbeleri Budist viḥar olarak tavsif eder: Kâşğar'da Kurgan Tim *stūpa* 'sı (lev. XI a) ; Kızıl-dere ile Küçük-debe 'deki ile Tumşuk 'da Üç-Mervan, Eski-şehir ve Tegürmen 'deki binâ külliyeleri.

Cemal Kârşî ¹⁴⁸ M. 926 civarında, Ogulcağ Kâdir Ḥan'ın Kâşğar'm şimâlindeki Artuç'da merâsimle bir tapmak yaptırdığını anlatır. Çocukluğunda gizliden islâmiyeti kabul etmiş bulunan Ogulcağ'm yeğeni, Bazır Arslan oğlu Satuğ Buğra Ḥan, tapmağın tuğlalarını taşıırken, gönlünde bu mabedi Allah'a adıyordu. Nitekim Artuç tapmağı mescide ve İslâmî külliye tahvil oldu ve Satuğ Buğra Ḥan ölünce oraya gömüldü.

Ḳutadğû-bilig şâiri de M. 1070 sıralarında Burkanın "evi, barkı" (tapmağı, avlusu) ve "orun"unun (makamının) mescide çevrilmesini istemekteydi ¹⁴⁹.

144 Bu bilgiyi müteveffâ Mil M. Hallade'a medyûnüm. Musée Guimet de bulunan söz konusu yazmaların türkçe metinler ile birlikte L. Hambis tarafından neşri mutasavver imiş. Duldur-akur duvar resimleri de (Hambis, *Mission Pelliot*, c. III) Uygur eserlerine benzer (Le Coq, *Chotscho*). Prof. Hambis bu bölgedede muhtelif türkçe yazılar çıktığım lutfen bildirdi. Bunları neşr edecektir.

145 Kâşğarî, varak 173, "Furxan ewi" nin tercemesi: *al-bayt al-şanam* (sanem evi).

146 Kâşğarî, varak 217 Burkan kelimesi arabça şöyle anlatılır: *Al-şanam va'l-zimniya* (sanem ve vekarlı kimse).

147 Hambis, *Mission Pelliot*, c. II.

148 Kârşî, s. 130-32.

Karluk devri Budist Türk sanatı hakkındaki araştırmamızın neticeleri şöyle hulâsa edilebilir: Budist Türk sanatı, Batı-Türk (M. 580-658) ve Türgiş (M. 658-766) devirlerinde, hem Doğu, hem batı Türkistan'da, aynı üslûbda doğmuş ve kendine öz tarzı inkişâf ettirmeğe başlamıştı. Budist Türk sanatının vârisleri Batı Türkistan ve Kâşğar 'da Karluklar, daha Doğuda, Küsen, Turfan ile Tun-huang 'da ise Uygurlar oldu. Yüz elli yıl kadar, takriben M. VIII. asırdan Kâşğar'da İslâmiyetin kabûlü tarihi M. X. asır başına kadar, Karluk ve Uygur Budist sanatları aşağı-yukarı tek bir üslûp içinde, Budist Türk sanatının birbirine pek yakın iki vec-hesi olarak beraber geliştiler. M. 926 sıralarında Kâşğar 'm ihtidâsı ile müslüman Türk sanatının ilk safhası açıldı. Küsen, Turfan ve Tun-huang 'da ise Uygur Budist sanatı M. XV. asrın ortasına kadar, beş asır daha, müslüman Türk sanatından ayrı, fakat ona muvâzî ve müessir olarak devam etti¹⁵⁰. Böylece Karluk Budist sanatı bir yandan Türk Budist sanatı gelişmesinde önemli bir safha, diğer taraftan ise müslüman Türk sanatının temelinde bir köşebend ehemmiyetinde tezâhür etmektedir. Nitekim, mâzînin esrârına bürünmüş bir güzellik hayâlinin timsâli olarak "Farhar-ı Halluḥ" tabiri biz Anadolu Türklerine kadar gelmişti.

149. "Evin barkın örte, sigil Burkanın!

Anıḡ ornı mescid, cemâ'at kılın!

(Yüsuf Hâşş Hâcib, beyt 5486).

150 Esin, "Orta Asya", not 241.

KISALTMALAR ve BIBLIYOGRFYA

A : Ankara.

AA : *Artibus Asiae*.

ABAW : *Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften*.

ADAW : *Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften*.

L.Al'baum, *Balahk-tepe* (Taşkend 1960).

AN : Akademiya Nauk.

AN Kaz : Akademiya Nauk Kazak SSR.

AN Uz : Akademiya Nauk Uzbek SSR.

APAW : *Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften*.

R. Arat, *Eski Türk şiiri* (Ankara 1965).

W. Bang-A. v. Gabain, TT, I, II (SPAW 1929) ; TT, III, IV (SPAW 1930) ; TT V (SPAW 1931), EDTF, II.

W. Bang-A. von Gabain - G. R. Rachmati, TT, VI (APAW 1936), EDTF, II.

W. Barthold, 1. *Turkestan down to the Mongol invasion* (London 1928). 2. *Turkestan* (rusca) : *Turkestan v epoşu Mongol'skago naşestviya* (M. 1900).

S. Beal, *Si-yu-ki* (Calcutta 1963).

A. N. Bernştam, "Osnovnie etapii istorii kulturi Semireçya i Tyan'-şanya", SA XI (M. 1952).

B. Bhattacharya, *The Indian Buddhist iconography* (Calcutta 1958).

Buddhist arts : The ancient Buddhist arts in Central Asia and Tun-huang, Monumenta Serindica V (Kyoto 1962).

V. A. Bulatova - Levina, "Buddiyskiy Xram v Kuve" SA 1961/3, s. 241-50.

A. Caferoğlu, *Uygur sözlüğü* (İstanbul, 1934).

E. Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) Occidentaux et notes additionnelles* (Paris 1903).

Docs. Bk. Chavannes, *Documents....*

B. V. Dolbejev, "V poisah razvalin Bişbahka", *Zapiski Vostochnago otdeleniya imperatorskago ruskaya arxeologičeskago obşçestva*, cild XXIII (Petrograd 1915).

J. Dowson, *A classical dictionary of Hindu mythology* (London 1961).

W. Eberhard, *Çinin şimal komşulari* (A. 1942).

EDTE : *Ergebnisse der Deutschen Turfan Forschung*.

EI : *Encyclopaedia of Islam*.

- E. Esin, 1. "Ağ-beşim", VI. *TTKB* (A. 1947). 2. "Bedük börk", *Comms. to the IXth PIAC*, Istituto Orientale (Napoli 1971). 3. "Halaç" : "Butân-i Halaç" *TM*, XVII (I. 1972). 4- "Kökşibağan" : "Zerefşan kıyılarında Türk meliği şehri Kökşibağan 'da Hakanh mescidi", *TK 98* (A. Aralık 1970). 5. "Orduğ" *Ankara Üniv. Dil-Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. VI/10-11 (Ankara 1972). 6. "Orta Asya" : "İslâmiyetten önce Orta Asya-da Türk resim sanatı", *TKEK* II/1a. 7. "The horse in Turkish art", *Proceedings of the VIIth meeting of the PIAC, Central Asiatic Journal X* /3-4 (Wiesbaden 1965).
- Kl. Fischer, "Preliminary notes on some ancient remains at Qunduz", *Afghanistan* (Journal of the Historical Society of Afghanistan) (Kabul 1961/1).
- O. Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches* (Berlin 1925).
- W. Fuchs, "Huei-ch'ao's Pilgerreise durch Nordwest Indien und Zentralasien um 726" *SPAW* (1938).
- A. von Gabain, 1. *Das uigurische Königreich Chotscho* (Berlin 1961). 2- *TT VIII -X* (*ADAW* 1954, 1958, 1959).
- A. Getty, *The gods of Northern Buddhism* (Tokyo 1962).
- Y. Golovanov, "Çuskiy koloss", *Komsomolskaya Pravda*, (Temmuz 7, 1962).
- A. Grünwedel, 1. "Idikut" - "Berichte über archaologischen Arbeiten in Idikut -shahri 1092-1903", *ABAW XXIV/1*. 2. *Kultst. -Altbuddhistische Kultst-taetten in chinesisich Turkestan* (Berlin 1912).
- J. Hackin, *Fouilles de Qunduz*, MDFA VIII (Paris 1959).
- L. Hambis, 1. *Inédits : - Sculptures et peintures d'Asie Centrale, inédits de la Mission Pelliot* (Paris 1956). 2. *Mission Pelliot*, cild I *Toumchouq*, planches (Paris 1961) ; c. II, *Toumchouq*, textes (Paris 1964) ; c. III, *Douldur-aqour et Sou-bachi* (Paris 1967).
- Al-İştahîrî, *Al-masâlik va'l-mamâlik* (Kahire 1961).
- I : Istanbul
- İA : *İslâm Ansiklopedisi* (Istanbul).
- İAD : *İslâm Araştırmaları Dergisi* (Istanbul).
- Ibn Bibi, *Al-avâmir al-'Alâiyya fi al-umûr al-'Alâiyya*, A. Erzi tıpkı basımı (Ankara 1956).
- Ibn Hürdâzba, *Al-masâlik va'l-mamâlik* (Leiden 1889).
- JA : *Journal Asiatique*.
- S. Julien, 1. *La vie.. : Histoire de la vie de Hiouen-thsang* (US 1968). 2. "Les Oigours", *JA* (Paris 1847).
- Karşî (Cemâl), *Mulhakât al-şurâh*, Barthold, *Turkestan* (rusca), c 1, s. 128-30.
- Kâşgârî (Maḥmûd), *Al-divânu luğât al-Turk*, B. Atalay bask. (A. 1941-43).
- Kaz. : Kazakistan.

Kirgiz : Kırgızistan.

L. P. Kızlasov, "İssledovaniya na Ak-beşime", *TKAEE* II (M. 1959).

S. G. Klyaştorıny, "Kâşğarî" : "Epoħa Mahmuda Kaşğarskogo", *Sovietskaya Turkologiya* (Baku 1972/1).

A. Kollautz - H. Miyakawa, *Die Jou-Jan der Mongolei und die Awaren in Mitteleuropa* (Klagenfurt 1970).

A. von Le Coq, 1. *Buddhistische Spätantike in Mittelasien* (Berlin 1922-28). 2. *Chotscho* (Berlin 1913).

V. A. Litvinskiy, 1. "Buddhism" : "Outline history of Buddhism in Central Asia", *Intern. Conf. of the history, archaeology and culture of Central Asia in the Kushan period.* (Dushanbe 1968). 2. *Açina-tepe* (M. 1971).

Liu Mau-Tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (Türkü)* (Wiesbaden 1968).

M. : Moskova.

Mas'ûdî, *Murûc al-zahab*, (Kabire H. 1377).

MDAFA : Mémoires de la Délégation archéologique française en Afghanistan.

MIA : Materiali i issledovaniya po arheologii SSSR.

V. Minorsky, *Hudûd al-'alam* (London 1937).

F. W. K. Müller, "Pfahl" : "Zwei Pfahlinschriften aus den Turfan Funden", *APAW* 1915, *EDTF*, cild I (Leipzig 1972).

F. W. K. Müller - A. von Gabain, *Uigurica* I (*APAW* 1908v2), II (*APAW* 1910v3) III (*APAW* 1920v2), IV (*SPAW* 1931), *EDTF*, c. I (Leipzig 1972).

Narşahî, *Târîx-i Buxârâ* (Paris 1892).

Notes additionnelles : Bk. Chavannes, *Documents...*

B. Ögel, "Doğru Türkleri hakkında vesikalar ve notlar", *Bulleten* (A. Ocak 1957).

P. Pelliot, *Notes to Marco Polo* (Paris 1963).

PIAC : Permanent International Altaistic Conference.

E. Pinks, *Die Uiguren von Kan-chou in der frühen Sung Zeit* (Wiesbaden 1968).

O. Pritsak, 1- "Kara-hanlılar", *IA* (Istanbul 1955). 2- "Qara, Studie zur Türkischen Rechtsymbolik", *Z. V. Togan Armağan Kitabı* (Istanbul 1955).

G. A. Pugaçenkova, *Halçayan* (Taşkent 1966).

G. A. Pugaçenkova - L. I. Rempel', *Istoriya iskusstv Uzbekistana* (M. 1965).

G. R. Rachmati - W. Eberhard, *TT VII* (*ADAW* 1952).

W. Radloff, *Suvarnaprabhāsa* (Leningrad 1930).

J. Rowland, *Ancient art from Afghanistan* (New York 1966).

SA : Sovietskaya Arxeologiya.

Slovar' : V. M. Nadelaev - D. M. Nasilov - E. R. Tenişev - A. M. Şerbak, *Drevneturskiy Slovar'* (Leningrad 1969).

- I. O. Smirnova, *Katalog monet s gorodişça Pencikent* (M. 1963).
- W. E. Soothill, *A dictionary of Chinese Buddhist terms* (Taipei 1968).
- A. C. Soper, 1. "Cave-chapels": "Imperial cave-chapels of the Northern dynasties", *AA* (Ascona 1966). 2. *Literary evidence for early Buddhist art in China* (Ascona 1959). 3. "Northern Liang and Northern Wei in Kansu", *AA* (Ascona 1958).
- SPAW: Sitzungberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften.*
- A. Stein, 1. *Innermost Asia* (Oxford 1928). 2- *Serindia* (Oxford 1921).
- Ṭabarī, *Târiḥ al-rusûl va'l-mulûk* (Leiden 1890).
- TKAEE: Trudı Kırgızsoy arĥeologo-etnografiçeskoy ekspeditsii.*
- TKEK: Türk Kültürü El-Kitabı.* (Millî Eğitim Basımevi, İstanbul).
- TM: Türkiyât Mecmuası* (I. 1925).
- Z. V. Togan, "Balasağun", *IA* (I. 1949).
- TT: Türkische Turfantexte: Bk. Bang-Gabain (TT I-V) Bang-Gabain-Rachmati, (TT, VI). Rachmati-Eberhard (TT VII) Gabain (TT VIII-X).
- TTKB: Türk Tarih Kongreleri bildirileri.*
- O. Turan, *Oniki hayvanlı Türk takvimi* (İstanbul 1941).
- Yūsuf Ḥāşş Ḥācib, *Kutadgu-bilig* (R. Arat neşri, I. 1947).
- L. P. Zyaublin, *Vtoroy Buddiskiy Ḥram Akbeşimskogo gorodişçe* (Frunze 1961).

I a- Hind tesirleri taşıyan Budist prototip I misâli olarak Kâbul yanında Tepe-Hazana'da bulunmuş Türk-şâhî devrinden (M. 644 - 901 ; bkz. not 54) ahunda "kujik" (perçem) bulunan bir "urı tengri" (çocuk ma'bûd) başı (bk. not 78, 85). Rowland, res. 84.

I b- Fergâne Türk hükümdarları devrinden (M. 627 - X. yüzyıl : bk. not 62) Kubâ Budist tapınağında bulunup Hind tesîrleri taşıyan Budist prototip I tarzında, ahunda "kujik" (perçem) bulunan bir "urı tengri" başı (bk. not 78 ve 85). Bulatova - Levina, res. 4.

I d- Koço, tapınak T I deki M. 715'den evvel geçmiş bir Tavışgan yılında yapılmış, türkçe kitâbeli duvar resminde ahında "kujik" (perçem) olan bir "urı-tengri" tasviri (bk. not 78 ve 85). Le Coq, *Chotscho*, lev. 8.

I c- Tarduş (takriben M. 642 - 755 : bkz. not 38) ve müteakiben Karluk ili olan Vaş vâdisinde (bk. not 36) M. VII - VIII. yüzyıllardan Acina-tepe Budist tapmağında Hind tipinde baş. Litvinskiy, *Acina-tepe*, res. 56.

H a- Hind - Türk norm'una misâl olarak Batı Türk (M. 580 - 658) veya Türgiş (M. 658 - 766) devrinden, Sukuluk şehrinde bulunmuş, pişmiş topraktan burçan başı. A. N. Bernştam, "Trudı Semireçenskoj arçheologičeskoj ekspeditsi Çuskaya dolina", *MIA* 14 (M. 1950). lev. L / 4.

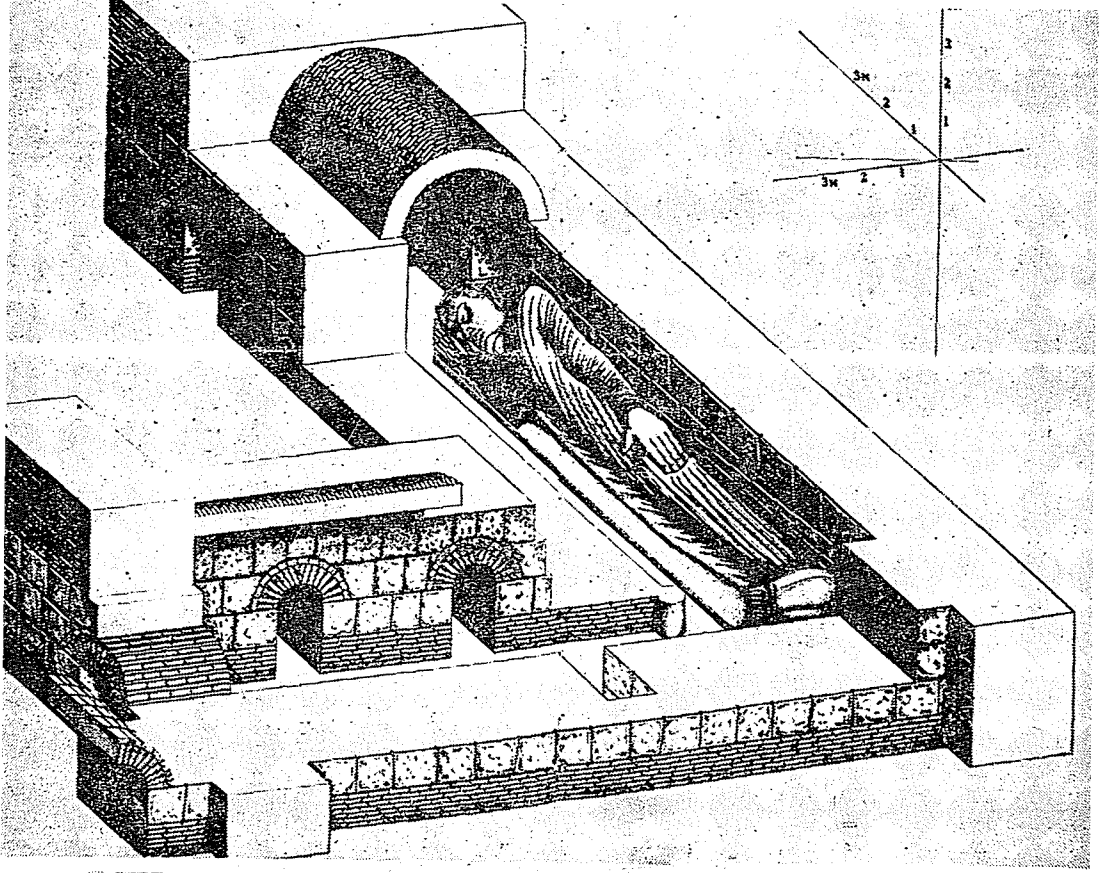
II b- Hind - Türk norm'una misâl olarak, Beşbalık'da bulunmuş, Batı Türk, veya Türkiş devrine (M. VI - VIII. yüzyıllar) âit gözüken Burçan başı. Stein, *Innermost Asia*, lev. LXIX, Hu 05.

II c- Kunduz'da bulunmuş, To ħāristān Yabguları devrinden (M. 630 - 758 : bk. not 32) çekik gözlü baş. Hackin, res. 61. Hind - Türk norm'una misâldir.

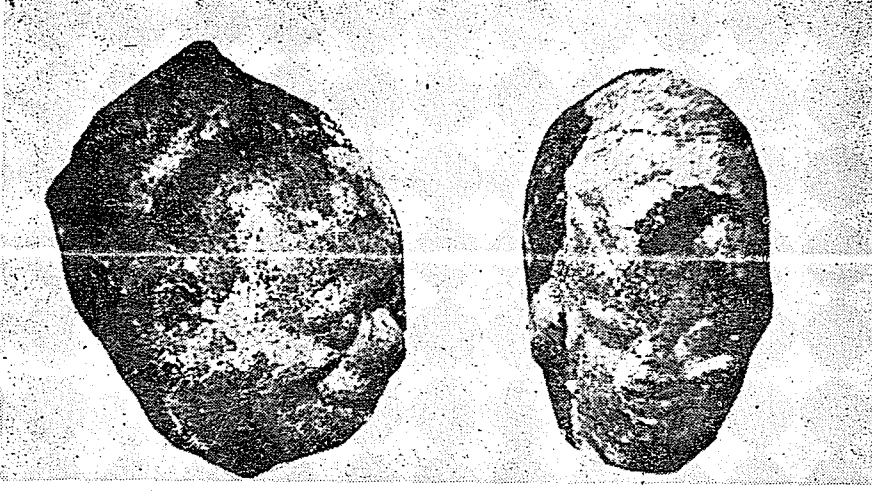
II d- Tarduş (takriben M. 642 - 755 : bk. not 38) ve müteâki-
ben Karluk ili olan Vaşş vâdisinde (bk. not 36) M. VII - VIII.
yüzyillardan Acina-tepe Budist tapınağında, Hind - Türk
norm'una misâl olan heykel başı, Litvinskiy, *Acina-tepe*, res. 49.

III a, b- Tarduş (takriben M. 642 - 755 : bk. not 38) ve müteakiben Karluk ili olan Vaşş vâdisinde (bk. not 36) M. VII-VIII. yüzyıllardan Acina-tepe Budist tapınağında *nirvâna* (ölüm) hâlinde Burқан heykeli rekonstitusionu ve bir duvar resminde Burқан tasviri. Litvinskiy, *Acina-tepe*, s. 72-73 ve lev. 11.

Lev. III c- M. VII - VIII. yüzyıllarda Karluk ili olan Kâşgar yakınında Tımşuk'da (bk. not 132) *Socket - Tempel* denen Budist tapınakmda bulunmuş M. VII. - VIII. yüzyıllardan resimlerde Burğan tasviri. Staatliche Museen Preuss. Kulturbesitz, Dahlem, Turfan Sammlung, III, 9243 c

IV a, b- Beşbalık'da bulunmuş Batı Türk veya Türgiş devrinden (M. VI - VIII. yüzyıllar) olabilecek, portre mâhiyetinde, şahsî husûsiyetleri olan, kuvvedî ifâdeli heykel başları. Stein, *Serindia*, lev. LXIX, Hu 06, 07.

IV c- Tarduş (takriben 642 - 755 : bkz. not 38) ve müteâkiben Karluk ili olan Vaşş vâdisinde (bk. not 36) M. VII - VIII. yüzyıllardan Açına-tepe Budist tapınağında, "Hind - Türk" dediğimiz norm'da ve Hind kiyâfesinde, "tengridem" bir şahsiyet heykeli.

IV d- Türgiş (M. 658- 766) veya Karluk (M. 766 - X. yüzyıl) devrinden (Hind - Türk dediğimiz norm'a yakın görünüşte) bir Türk hükümdârının tahta çıkışını temsil ettiği sanılan gümüş tabak üzerine tasvîr. Pugaçenkova - Rempel') res. 154 (bk. *a.g.e.*, s. 153).

V a- "Hellenistik - Türk" dediğimiz norm'a misâl olarak, Kunduz'da Türk Toğhristân Yabğuları devrine ait (M. 630 - 758 : bk. not 32) bir heykel başı. Hackin, res. 50.

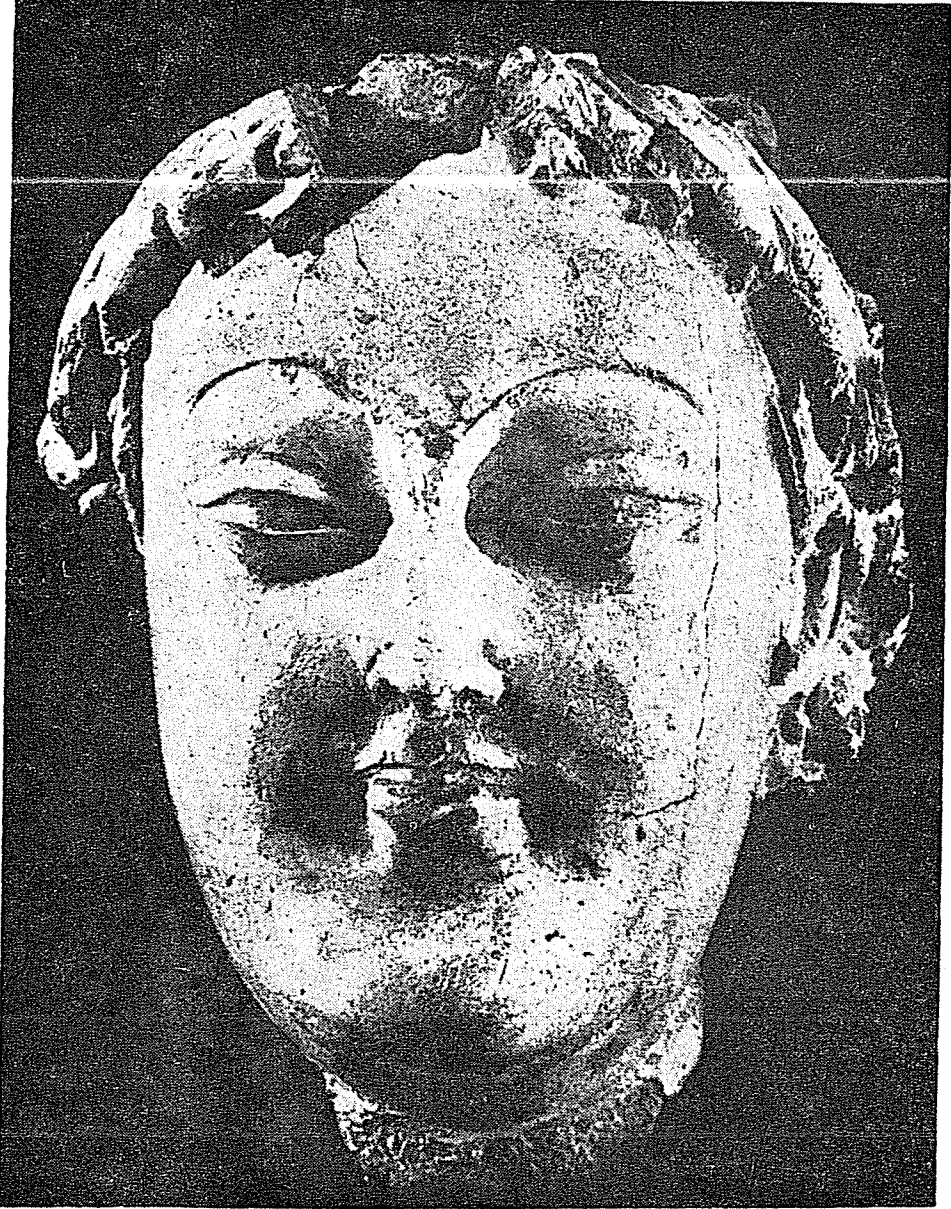
V b Hellenistik - Türk dediğimiz norm'a misâl olarak Tumsuk'da bulunmuş (bk. not 134, 135, 139) M. VI - IX. yüzyıllardan olabilecek, Hellenistik'ten gelişme, fakat hafif Mongoloid görünümlü heykel baş.. Hambis, *Mission Pelliot*, c. I, res. 285.

V c- Türgiş devrı (M. 658 - 766) olduğu çıkan sikkelerden bilinen (bk. not 110) Ak-beşim Budist tapmaklarının birinde bulunmuş, Hellenistik'den ge- lişme, fakat Mongoloid hususiyetleri çok ilerlemiş tarzda bir *bodhisattva* veya bey başı. Litvinskiy, *Acina-tepe*, res. 77.

V d- Tarduş (takrîben M. 642 - 755 : bkz. not 38) ve müteâkiben Karluk ili olan Vaşş vâdisinde (bk. not 36) M. VII - VIII. yüzyıllardan Acina-tepe Budist tapınağundan, Hellenistik - Türk norm'una misâl olan heykel başının muhtelif görünüşleri. Litvinskiy, *Acina-tepe*, res. 57 - 69.

VI a, b-Europeoid Kâşğar halkının çekik gözlü Mongoloidler ile M. VI - VIII. yüzyıllarda karıştığını (bk. not 130 - 139) gösteren Tumsuk'da bulunmuş iki heykel başı. Hambis, *Mission Pelliot*, c. I, res. 121 ve 123.

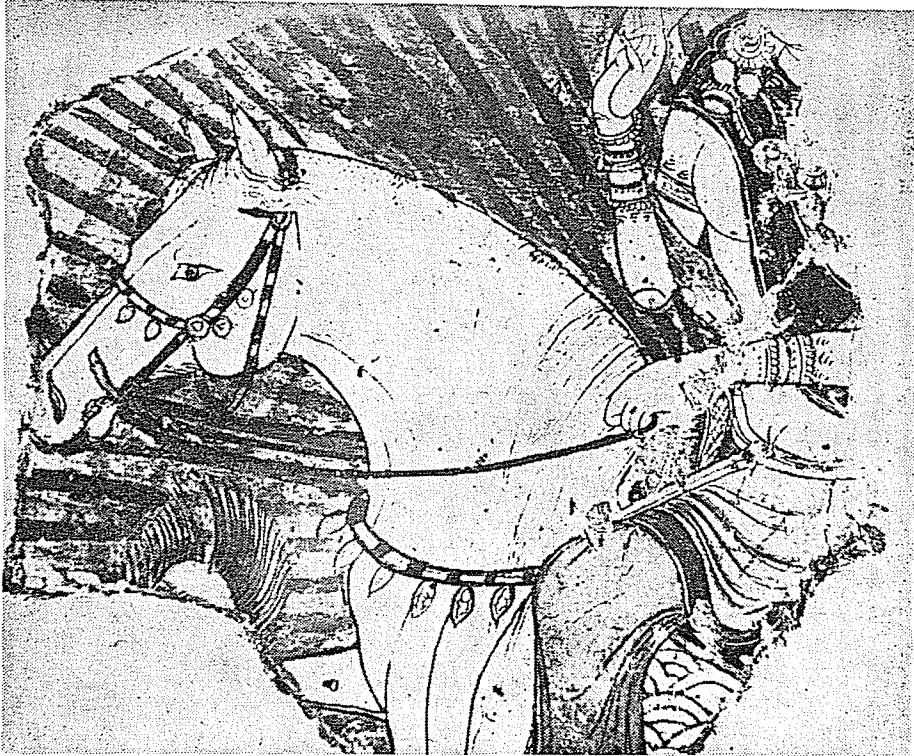
VI c- Musée Guimet'de muhâfaza edilen Uygur harfleri ile Türkçe resimli yazmalarında bulunduğu Duldur-akur Budist *vihâra*'sının duvar resimlerinde, Europeoid - Türk dediğimiz norm'da, tâch bir şahıs tasviri. Hambis, *Mission Pelliot*, c. III, res. 33.

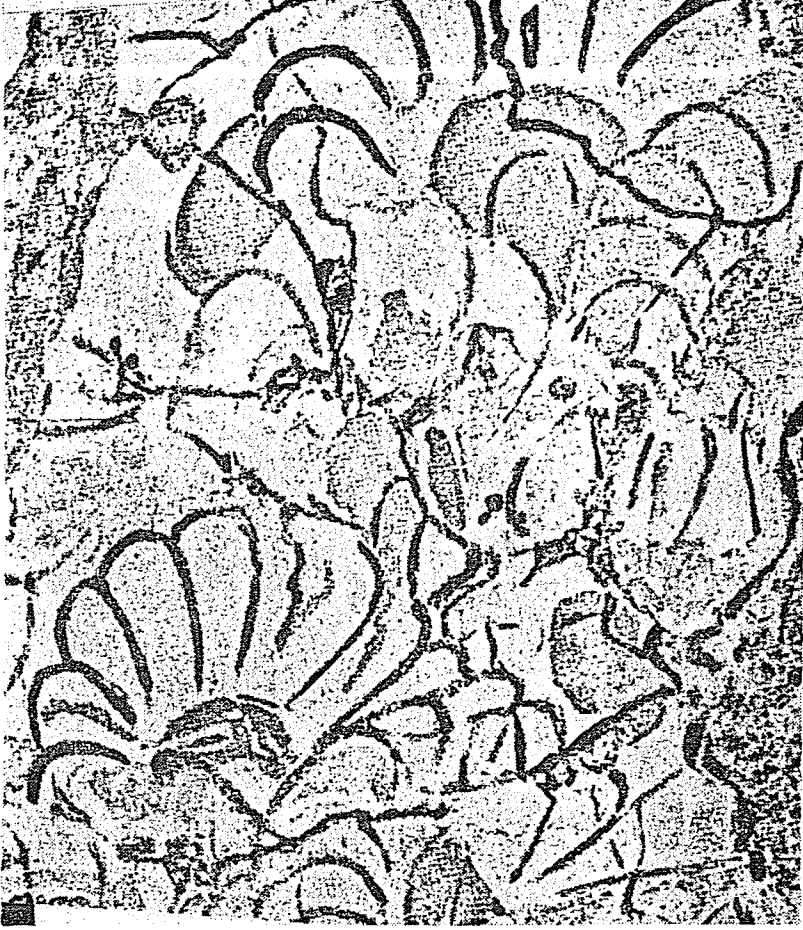
VI d- Sariğ'da (Argu) bulunmuş, Karluk devrinden (M. 766 - X. yüzyıl) sanılan, gök ren-
gindeki duvar resminde Europeoid - Türk dediğimiz norm'da bir Burқан başı. Bernştam,
SA XI, res. 19.

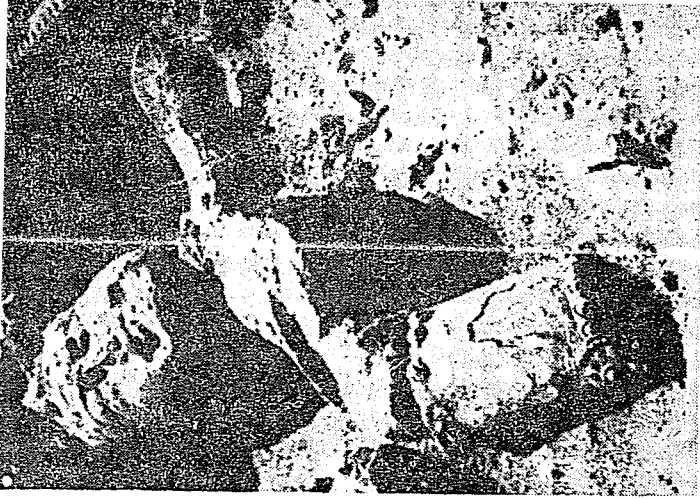
VII a- Tumsuk'da "Sockel Tempel" adı verilen tapmakda bulunmuş bir duvar resminde Burkan Şakyamuni'nin henüz Siddartha adlı bir genç bey iken, atı Kañthaka üstünde, seyisi Chandaka ile gezmeğe gidip, dünyânın acılarının tezahürlerini görünce, atım ve seyisini bir ağaç altında bırakıp târik-i dünyâ olmak üzere kaçtığı gösteren, M. VII - VIII. yüzyıldan sanılan duvar resmi, Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz, Dahlem, Turfan Sammlung, III, 2817.

VII b- Levha VI a'daki konuyu gösteren Koço'da bulunmuş, M. IX. yüzyıldan sanılan tavan resmi. Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz, Dahlem, Turfan Sammlung III, 4426.

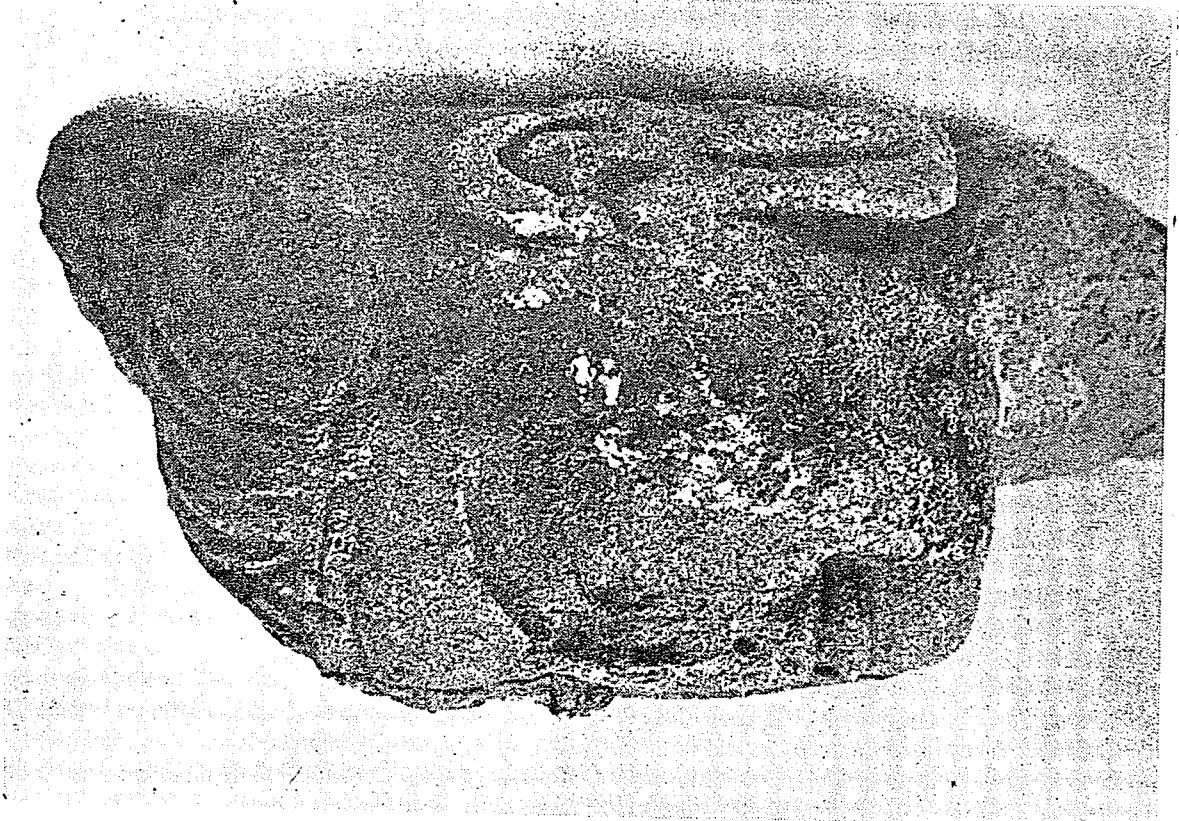
VII c- Sarıĝ'da (Arĝu) bulunmuş, Karluk devri (M. 766 - X. yüzyıl) bir Budist duvar resminde, lev. VI a daki ağaca benzer bir nebâtî motif, Bernştam, SA XI, res. 19.

VIII a- Fergâne Türk hükümdarları devrinden (M. 627 - X. yüzyıl : bk. not 62) Kubā Budist tapınağında bulunup "Türk tipinde" sayılan (bk. not 67, 68) burkan heykeli. Bizce bu burkan "Hu-Türk" dediğimiz norm'dadır (bkz. not 51). Pugaçenkova-Rempel', res. 109.

VIII b- Tarduş (takriben M. 652-755) ve müteakiben Karluk ili olan Valş vadisinde (bk. not 36, 38) M. VII - VIII. yüzyıllardan Acina - tepe Budhist tapınığında, "Hu-Türk" dediğimiz norm'da (bk. not 51) burkan başı. Trunkin, I.cv. XIV.

←

IX a- Tumşuk, yanında Le Coq'un "Uygur tapmağı" dediğı, Bezeklik Uygur tapınaklarındaki *pranidhâ* (Burkana adak verilmesi) sahnesini gösteren (bk. lev. VII b) resimleri hatırlatan fakat daha eski belki M. VII - VIII. yüzyıllardan olabilecek bir duvar resmi. Burkanın yüzü "Hu" - Türk norm'u dediğimiz görünüşün tipi dediğimiz Uygur metinlerindeki tarifğ benzer (bk. not 51). Burkanın sağında elinde sinek koğacak yelpaze tutan askerî kıyâfette *vajrapâni*'dir. Burkanın solundaki baş bir Brahman başı olsa gerek. Le Coq, *Buddh. Spat.*, c. VII, s. 269.

IX b- M. IX. - XIII. yüzyıllardan Bezeklik dıvar resimlerinde *pranidhâ* (adak) sahnelerinden. Burqan, ayakta ve sağa müteveccihdir. Sağında tepede de bir "kalık" (yüksek köşk : *Slovar*) yanında, bir "tengri" (deva), Burqana ibâdet etmektedir. Onun altında sivri kulakları ve "azığ"ları (azı dişi : *Slovar*) ile temâyüz eden Uygur uslubunda *vajrapâni* durmaktadır. En altda "tarqan" vasfında olduğu yazılı bulunan bir alp Burqana bir çadır adamaktadır. Burqanın solunda tepede bir "tengri" çiçek saçmaktadır. Daha altda iki "tengri" ibâdet etmektedir. En altda bir "tarqan" ve bir hatun (?) Burqana hediyeler taktîm ederler. Le Coq, *Chotscho*, lev. 20.

X a- M. 734'de ölen Bilge kaganı ve beylerini veya Tekeş Altun Tamgan Tarkan ile oğullarını "Hu - Türk" dediğimiz görünüşte (bk. not 51) tasvir eden taş kabartma. "Tekeş inisi" Köl Todun ve Azganaz Er Agar'ın eseridir. W. Radlof, *Atlas der Altertümer der Mongolei*, (Petrograd 1892-1899), Lev. XV/2.

X b- Lev. VII'deki resimde eseri yaptırmış ve muhtemelen Karluk veya Uygur Türk beyleri olan kimselerin alp kıyâfetine tasvîrleri. Bu resim lev. IX a'daki resmin sağında yer almaktadır.

XI a, b, c- Tarduş (takriben M. 642 - 755 : bkz. not 38) ve müteâkiben Karluk ili olan Vaşş vâdisinde (bk. not 36) M. VII.-VIII. yüzyıllardın Acina-tepe Budist tapınağında portreye benzeyen eserlerinden bir duvar resmi ve bir heykel başının iki görünüşü Litvinskiy, *Acina-tepe*, res. 4, 65.

XI b Tarduş (takriben M. 642-755 : bk. not 58) ve müteâkiben Karluk ili olan Vaḥş vâdisinde (bk. not 56), M. VII-VIII. yüzyıllardan Acina-tepe Budist tapınağında, portreye benzeyen bir heykel başı. Litvinskiy, *Acina-tepe*, res. 61.

XII a, b- Erken M. VII. yüzyıldan târîhli (bkz. Stein, *Innermost Asia*, s. 642 v.d.) taşların bulunduğu, yani Batı - Türk (M. 580 -658) veya Türgiş (M. 658 - 766) devrinden Âstâna mezarlığında çıkan boyalı tahtadan "yek" (cin : bk. not 87) kozmik sınıftan heykel başları. National Museum, Delhi, Ast. I - 70 - 7.

XII c, d- Fergâne Türk hükümdârları devrinden (M. 627 - X. yüzyıl : bk. not 62) Kuba Budist tapınağında "yek" (cin : bk. not 87) kozmik sınıftan heykel başları. Bulatova - Levina, res. 6, 7.

XII f- Koço'da bulunmuş Uygur eserleri arasında "üç bedük köz" (üç büyük göz. Gözün biri alnın üstündedir) ve gök rengi saçları ile temâyüz eden "yek" kozmik sınıfından heykel başı (bk. not 87) Le Coq, *Chotscho*, levha 35 / m.

XII e- Beşbalık buluntuları arasında "yek" (cin : bk. not 87) kozmik sınıfından olabilecek bir baş. Stein, *Innermost Asia*, lev. LXIX, Hu. 013.

XIII a, b- Fergâne Türk hükümdarları devrinden (M. 627 ilâ M. X. yüzyıl : bk. not 62) ubâ budist tapınaında bulunan "bars" (pars) heykeli baı ve Hind ma'bûdesi Devi'nin heykelinin üç ölü kafa tasından tâc giymi baı. Bulatova - Levina, res. 8, 5.

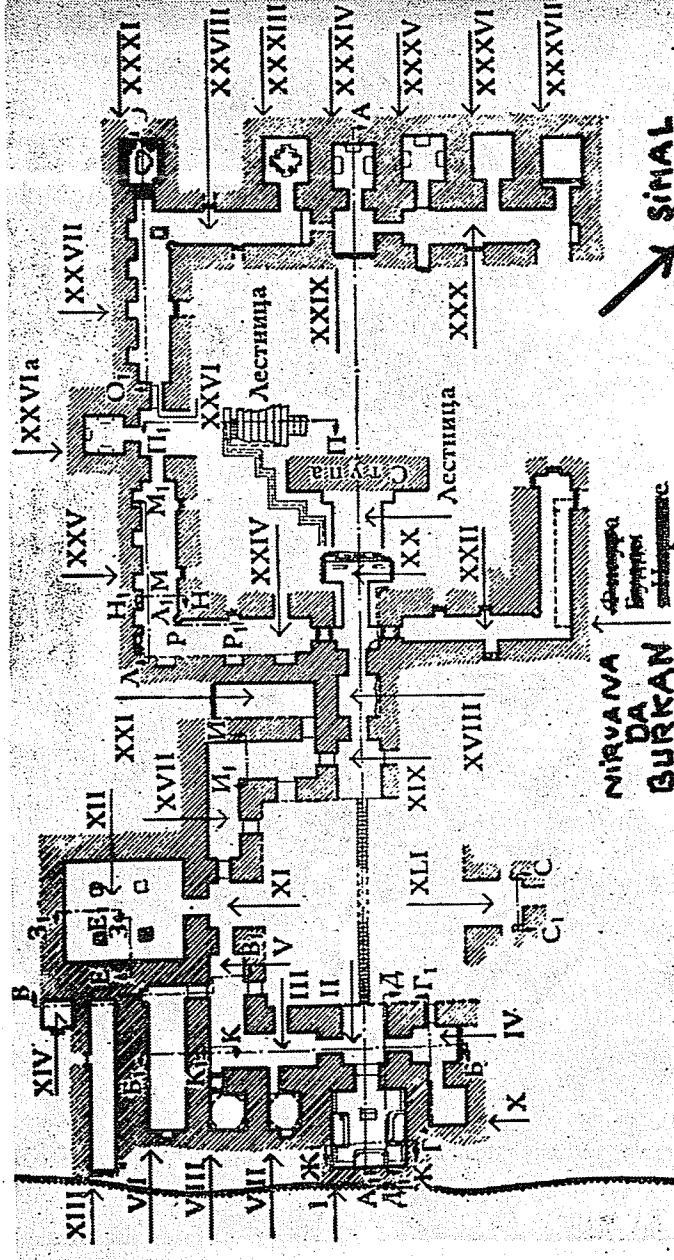
XIII d- Bezeklik'de M. VIII-XII. yüzyıllardan, Uygur duvar resimlerinde (Tapmak 19) Burkan'm ölümlü için mâtem tutup kendini yere atarken, sa elinden *vajra*'yı (imek timsâli elmas silah) düürüp, sol elinde simek kovmak için kuyruu tutan, arslan balı *vajrapani*, Grünwedel, Kultst., res. 562.

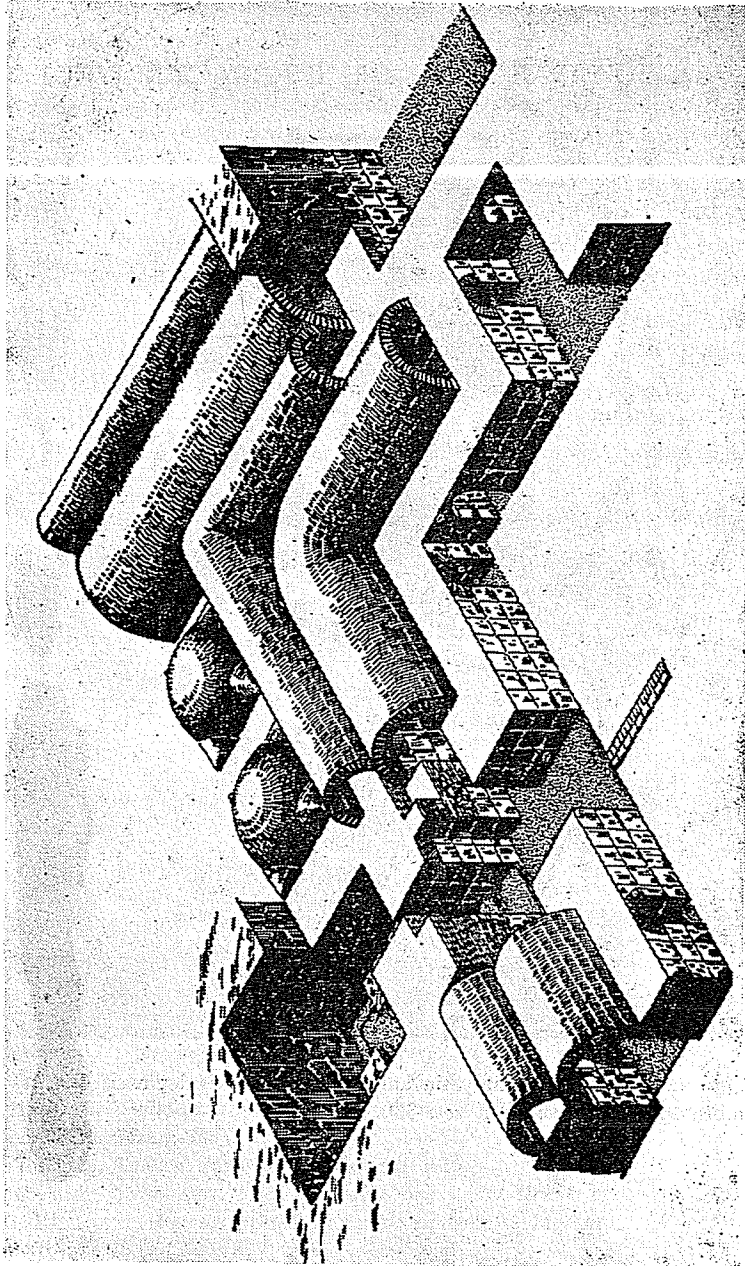
XIII e- Bebalık buluntularından ko döüünü göteren plastik eser. Stein, *Innermost Asia*, Lev. LXIX, Hu, 02.

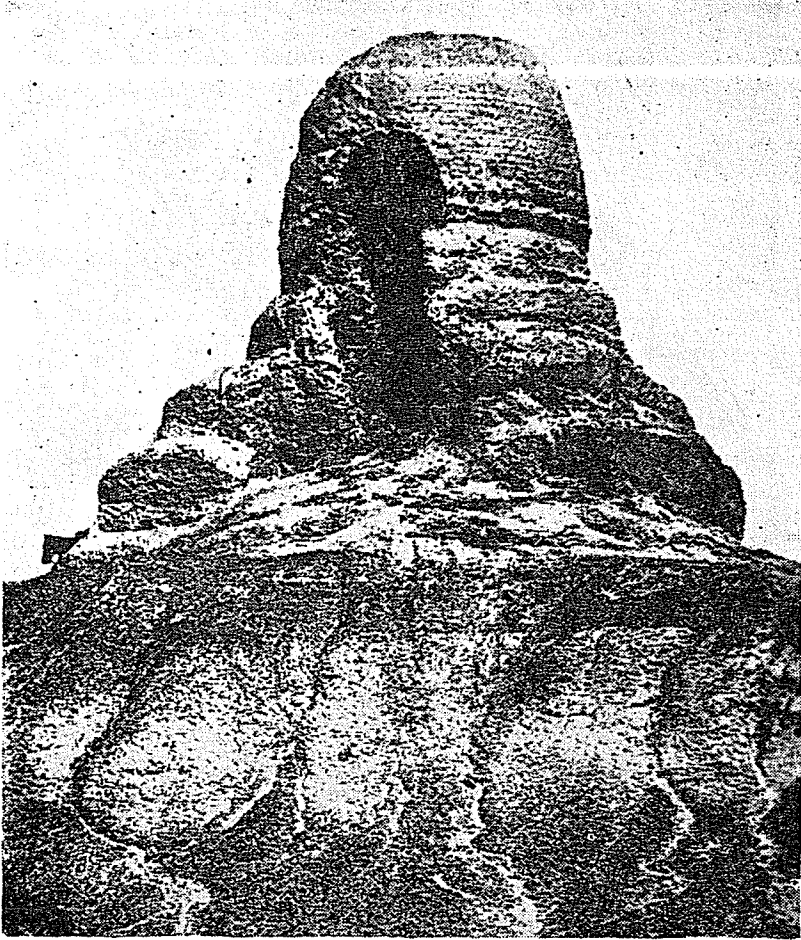

XIII c- Çul'da (Arğu) bulunan Karluk devri (M.7 66 - X. yüzyıl) Budist duvar resimlerinde arslan veya "bars" başı. Bernştam, *SA XI*, res. 20.

XIV a, b- Tarduş (takriben M. 642 - 755 : bk. not 38) ve müteakiben Karluk ili olan Vahş vâdisinde (bkz. not 36) M. VII - VIII. yüzyıllardan Acina-tepe Budist planı ve bir kısmının rekonstruksionu. Litvinskiy, *Acina-tepe*, s. 15, 39.

XIV c- Kâşgar'da M. 926'da İslâmiyetin kabulünden önceki devirden Budist Mori Tim tûpa'sı. Hambis, *Mission Pelliot*, c. I, res. 330.